

JUGOSLOVENSKI ISELJENICI U SEVERNOJ AMERICI I ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT (1936–1939)

APSTRAKT: U radu je razmotreno pitanje odnosa jugoslovenskih iseljenika u Severnoj Americi prema Španskom građanskom ratu. Analiziran je proces okupljanja dobrovoljaca pod vođstvom predstavnika jugoslovenske komunističke partije, odlazak Jugoslovena iz Severne Amerike u Španiju i njihovo delovanje u ratnim godinama. Takođe, razmotren je angažman i sudbina jugoslovenskih interbrigadista posle okončanja rata u Španiji. Rad je zasnovan na arhivskoj građi pohranjenoj u Arhivu Jugoslavije, memoaristici i relevantnoj literaturi.

KLJUČNE REČI: Španski građanski rat, Severna Amerika, Kanada, Sjedružene Američke Države, jugoslovenski iseljenici, jugoslovenski komunisti

UVOD

Na Haramskom (Jarama) frontu, mestu nekih od najkrvavijih bitaka koje su obeležile Španski građanski rat, među hiljadama poginulih, život je izgubio i Stiv/Stevo Dasović, tridesetšestogodišnji jugoslovenski iseljenik iz Kanade, rudar po profesiji, komunist po političkom i ideološkom opredeljenju.¹ Dasović je bio jedan od nekoliko hiljada dobrovoljaca iz Severne Amerike koji su se odazvali pozivu Kominterne i priključili vojsci Španske republike u pružanju otpora profašističkim snagama predvođenim generalom Franciskom Frankom. Takođe, pripadao je grupi od nešto više od 150 dobrovoljaca jugoslovenskog porekla koji su u Španiju stigli sa severnoameričkog kontinenta.

Rat u Španiji, iako označen kao građanski, od samog početka je poprimio internacionalnu dimenziju. Širi značaj ovog sukoba, koji je izlazio iz okvira unutrašnjeg pitanja jedne države, postao je vidljiv kroz aktivnosti u prvom redu evropskih država, čak i kada je usaglašena odluka o nemešanju. Događaji u Španiji dobili su međunarodni karakter znatno vidljivije uključivanjem Nemačke, Italije, zatim i Sovjetskog Saveza u pružanje vojne podrške jednoj

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom građanskom ratu (724), signatura X-30/4, „Slava palim borcima“, „U spomen drugu Dasoviću,“ *Slobodna misao*, 2. decembar 1939.

od zaraćenih strana. Ličnim angažmanom stranih dobrovoljaca, poput Dasovića, međunarodna priroda sukoba dobila je svoj konkretni izraz na prostoru stvarnih ratnih dešavanja. Odlazak u rat je svakako bio najvidljivija manifestacija odnosa pojedinaca prema događajima u Španiji. Međutim, i oni koji nisu preduzeli ovako radikalni korak nisu ostali indiferentni prema dešavanjima na Pirinejskom poluostrvu. Snaga ovog istorijskog događaja, sa međunarodnim implikacijama i posledicama koje uočavaju i savremenici, izazivala je ne samo interesovanje već i vrednosno određivanje političkih aktera i javnosti prema prirodi sukoba i njegovim učesnicima. Jugoslovensko iseljništvo u Severnoj Americi, iako suštinski bez direktnog dodira sa zbivanjima na tlu Španije, takođe nije ostalo ravnodušno.² Sudbina Steve Dasovića, kao i sudbine nekoliko desetina jugoslovenskih dobrovoljaca iz Severne Amerike to svakako potvrđuju. Rat u Španiji nije bio tema koja je suštinski uticala na dinamiku društvenog, političkog, kulturnog i javnog života jugoslovenske iseljeničke zajednice, sa izuzetkom pojedinaca i organizacija komunističkog opredeljenja. Opet, nesporna je činjenica da je jugoslovensko iseljništvo, putem svojih glasila i javno izrečenih stavova iseljeničkih organizacija, artikulisalo na vidljiv način svoj odnos prema Španskom građanskom ratu tumačeći ga uz sagledavanje šireg konteksta evropskih i svetskih političkih kretanja.

2 Istoriografija je ponudila značajne radove koji su, kao osnovni predmet istraživanja ili u okviru širih analiza američkog iskustva, donosili i prikaz učešća jugoslovenskih iseljenika u Severnoj Americi u Španskom građanskom ratu. U tom smislu značajno je istraživanje Pitera N. Kerola o bataljonu „Abraham Linkoln” koji je uključivao američke dobrovoljce. Radovi Džona Petera Kraljića i Majkla Petrua ponudili su dragocene podatke o jugoslovenskim interbrigadistima sa prostora Severne Amerike. Peter N. Caroll, *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade. Americans in the Spanish Civil War*, (Stanford, California: Stanford University Press, 1994); John Peter Kraljic, „The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War”, (MA thesis, Hunter College, The City University of New York, 2002), (rukopis teze ustupljen ljubaznošću dr Vjerana Pavlakovića); Michael Petrou, „Renegades, Canadians in the Spanish Civil War”, (Vancouver, Toronto: University of British Columbia Press, 2008). Poseban značaj u pokušaju razumevanja okolnosti vezanih za odlazak jugoslovenskih iseljenika u Španiju predstavljaju memoari pojedinaca koji su svedočili okupljanju dobrovoljaca u Americi ili su i sami bili aktivni učesnici rata. Ova sećanja, uprkos izazovima subjektivnih tumačenja, predstavljaju dragoceno štivo koje upotpunjuje sliku događaja vezanih za Španski građanski rat i učešće Jugoslovena iz Amerike u njemu. Po sveobuhvatnosti prikaza iskustva interbrigadista, kao i aktivnosti komunista u Americi mogu se pomenuti: Мирко Марковић, *Одабрани пут (мемоари)*, (Подгорица: ЦИД, 1997); Мирко Марковић, *Дани незаборавни: успомене једног интербригадисте из Шпаније*, (Цетиње: Обод, 1973); Steve Nelson, *The Volunteers*, (Berlin: Seven Seas Publishers, 1958); Stjepan Lojen, *Успомене једног исељеника*, (Zagreb: Znanje, 1963). Sećanja pojedinih jugoslovenskih interbrigadista iz Severne Amerike videti u: *Španija: 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, I–V, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971).

Posmatranje rata u Španiji kroz prizmu sukoba ideologija i vrednosnih principa, demokratskih, komunističkih, fašističkih, hrišćanskih, pratilo je ukupno raspoloženje i pozicioniranje unutar iseljeničke, kao uostalom i ukupne američke javnosti. Uticaji zvanične politike država useljenja, iseljeničkog statusa zajednice odnosno iseljeničkog karaktera jugoslovenskih organizacija u Americi, kao i višeslojne povezanosti sa „starim krajem“, prelamali su se i, u većoj ili manjoj meri, određivali poziciju prema događajima u Španiji. Pored uvida u bazično pitanje odnosa jugoslovenskih iseljenika prema Španskom građanskom ratu, analizom ovih stavova otvara se prostor dubljem sagledavanju iseljeničke stvarnosti, problema asimilacije i amerikanizacije, stepena transnacionalne povezanosti i međuuticaja nasleđenih vrednosnih, političkih, kulturnih sadržaja i onih stečenih ili oblikovanih životom u novom društveno-političkom okruženju. Tako se, između ostalog, kroz vrednosno određivanje prema događajima u Španiji još jednom potvrđivala spona koja je iseljenike, uprkos odluci o iseljenju i prostornoj udaljenosti, vezivala za staru domovinu. Odnosno, način na koji je rat percipiran predstavljao je u izvesnoj meri refleksiju odnosa iseljenika prema jugoslovenskoj državi i političkim događajima u Kraljevini Jugoslaviji.

Kada se govori o onim iseljenicima koji su se uključili u ratna zbivanja, ideološka uverenja i politička pripadnost komunističkom pokretu većine dobrovoljaca ključni su u razumevanju odluke o odlasku u Španiju. Ipak, da bi se razumela odluka pojedinaca da zemlje u kojima su videli mogućnost ostvarenja ličnog boljitka, SAD i Kanadu, zamene ratnim prostorom, neophodno je uočavanje složenosti motiva koji su doveli do krajnjeg ishoda – odlaska u rat. U tom smislu može se govoriti o brojnim razlozima koji su mogli uticati na preduzimanje ovako važnog koraka poput iseljeničkog statusa, socijalno-ekonomskog položaja, odnosa prema starom kraju, ideološkog i političkog uverenja, kao i osećaja solidarnosti i ljudske empatije. Konačna odluka je svakako bila rezultat ličnog izbora, ali je isto tako nemoguće zanemariti da je na izbor pojedinca, između ostalog, uticao i ukupan kontekst iseljeničkog iskustva i pripadnost iseljeničkoj zajednici sa svim specifičnostima koje je taj /iseljenički/ status nosio. Stoga se čini potrebnim i neophodnim sagledavanje opšteg raspoloženja jugoslovenskog iseljeničtva. Razumevanje ukupnog konteksta, uključujući prirodu iseljeničkog iskustva i uloge organizacionog umrežavanja u novoj svakodnevnici, upotpuniće svakako validnu i naučno utemeljenu argumentaciju zasnovanu na izdvajanju ideoloških i političkih uverenja kao primarnih za razumevanje istorijske pojave uključivanja jednog broja jugoslovenskih iseljenika iz Severne Amerike u ratna zbivanja koja su imala karakter građanskog rata.

RAT U ŠPANIJI – POGLED IZ AMERIKE

Politički stavovi Sjedinjenih Američkih Država i Kanade bili su jasno definisani već u prvim mesecima od početka Španskog građanskog rata. Vlada Sjedinjenih Država nije pristupila dogovoru evropskih država o nemešanju,³ ali je sprovođila politiku neutralnosti, kao i politiku tzv. moralnog embarga, koja je podrazumevala uskraćivanje bilo kakve pomoći, vojne i ekonomske, zaraćenim stranama. Korak dalje predstavljalo je donošenje Zakona o embargu (The Spanish Embargo Act) januara 1937. kojim je uvedena zabrana pružanja materijalne i vojne pomoći zaraćenim stranama.⁴ Uprkos izvesnim naznakama koje su upućivale na zaključak o ličnoj naklonosti američkog predsednika F. D. Ruzvelta prema Drugoj španskoj republici,⁵ do suštinske promene političkog stava SAD-a neće doći tokom trajanja ratnih sukoba u Španiji. Na istim pozicijama nalazila se i kanadska država – i ona je podržala politiku nemešanja. Propisima usvojenim u prvoj polovini 1937. zabranjen je izvoz kanadskog oružja zaraćenim stranama, uvedena je zabrana regrutacije uz pretnju zatvorskom i novčanom kaznom.⁶

Nasuprot zvaničnoj politici stajala je američka javnost, koja je svoje opredeljenje, odnosno podršku jednoj ili drugoj zaraćenoj strani zasnivala u velikoj meri na ideološkom i vrednosnom tumačenju prirode sukoba. Odbrana demokratije i demokratskih principa od nasrtaja fašizma ili, iz drugog ugla, pokušaj odbrane hrišćanskih vrednosti i sprečavanje implementacije komunističke ideologije, bila su tumačenja i percepcije koje su uslovile pru-

3 Nakon izbijanja rata u Španiji evropske države su postigle dogovor o nemešanju te je u Londonu septembra 1936. formiran Komitet o nemešanju (Non-intervention Committee). U sastav Komiteta ušle su Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Portugalija, Italija, Sovjetski Savez. Do avgusta 1936. Komitetu je pristupilo 27 država, uključujući i Kraljevinu Jugoslaviju. Avgust Lešnik, „Krv i život za slobodu’ – jugoslovenski interbrigadisti u Španiji (1936–1939)“, *Vojnoistorijski glasnik* 1–2/2007, 22; Vjeran Pavlaković, *Yugoslav Volunteers in the Spanish Civil War*, Research Paper Series of Rosa Luxemburg Stiftung, Southern Europe No 4, (Belgrade: 2016).

4 Carroll, *The Odyssey*, 60–62.

5 Istraživanja D. Tirnija pokazuju da je Ruzvelt 1938. podržao predlog zaobilaznog pružanja vojne pomoći snagama Republike. Takođe, nakon poraza lojalista 1939, Ruzvelt je izneo ocenu o pogrešnoj politici SAD-a prema Španiji. O odnosu predsednika Ruzvelta prema događajima u Španiji videti: Dominik Tierney, „Franklin D. Roosevelt and Covert Aid to the Loyalists in the Spanish civil war 1936–1939“, *Journal of Contemporary History*, Vol 39 (3), 2004, 299–313; Dominic Tierney, *FDR and the Spanish Civil War, Neutrality and commitment in the struggle that divided America*, (Durham and London: Duke University Press, 2007). - Prema P. N. Kerolu naklonost američke vlade bila je usmerena ka snagama ustanika predvođenim Frankom, odnosno „State Department officials had perceived the Republic as a treath to American investment and trade.“ Carroll, *The Odyssey*, 59.

6 Tyler Wentzell, „Canada’s Foreign Enlistment Act and the Spanish Civil War“, *Labour/Le Travail* 80, Fall 2017, 215–216.

žanje podrške, makar one verbalne, španskoj vladi ili ustanicima na čelu sa F. Frankom.⁷ Istina, kako istraživanje Dominika Tirnija (Dominic Tierney) pokazuje, na prostoru Sjedinjenih Država u javnosti je preovladavala nezainteresovanost ili neopredeljenost u pogledu događaja u Španiji. Ispitivanje javnog mnjenja pokazalo je da većina Amerikanaca nije imala stav o dešavanjima i akterima u Španskom građanskom ratu.⁸ Prostorna udaljenost, uticaj politike izolacionizma, još uvek osetno iskustvo Prvog svetskog rata i, u najvećoj meri, izazovi egzistencijalne prirode koji su u godinama ekonomske krize i neposredno nakon nje opterećivali svakodnevicu američkog čoveka činili su ovakvu poziciju razumljivom i ne toliko neočekivanom. Ipak, deo javnosti iz sveta politike, finansija, kulture artikulisao je svoj stav prema događajima u Španiji na vidljiv način. Manje zastupljena, ali svakako prisutna, bila je struja unutar američkog društva koja je stala na stranu Frankovih snaga prepoznajući u njima branu protiv širenja komunizma.⁹ U znatno većoj meri postojala je podrška Španskoj republici, koja se iskazivala kroz javne proteste, skupove i, sasvim konkretno, osnivanjem organizacija koje su za cilj imale pružanje političke i humanitarne pomoći snagama koje su predstavljale legitimnu vladu u Madridu.¹⁰

Kanada se takođe suočavala sa podeljenim mišljenjem u pogledu događaja u Španiji. Ove različite percepcije su pratile administrativnu podelu u samoj zemlji. Tako su, kako navodi Tajler Vencel (Tyler Wentzell), javnost i politički vrh u Kvebeku pokazivali naklonost prema ustanicima, dok je engleski deo zemlje bio naklonjeniji Republici.¹¹

7 Ovakva priroda opredeljivanja nije bila ekskluzivno vezana za prostor Severne Amerike. Dominik Tirni je zaključio: „For people around the world the conflict in Spain represented a fundamental clash of values and ideals.“ Tierney, *FDR and the Spanish Civil War*, 3.

8 Istraživanje javnog mnjenja u proleće 1937. pokazalo je da je čak 66–79% Amerikanaca, na pitanje o odnosu prema zaraćenim stranama, izjavilo da ne podržava nikoga ili da nema stav. Istraživanja javnog mnjenja u SAD-u pokazala su da od onih Amerikanaca koji su se izjasnili da podržavaju jednu od dve zaraćene strane, čak 75% podržava Republiku a svega 25% ustanike na čelu sa Frankom. Tierney, *FDR and the Spanish Civil War*, 90.

9 Svakako je najeklatantniji primer ponašanje američke naftne kompanije Texaco koja je, uprkos embargu, snabdevala snage Franka naftom koja je korišćena za ratne potrebe. Tirni navodi da je na čelu ove kompanije bio profašistički direktor. Naklonost prema nacionalistima imale su i neke poznate ličnosti poput Gertrude Stajn. Tierney, *FDR and the Spanish Civil War*, 59, 68; Vjeran Pavlaković, *Jugoslav Volunteers*, 16.

10 U SAD-u se započelo sa prikupljanjem pomoći za narod Španije tokom leta 1936, odnosno na samom početku građanskog rata. Osnovan je niz organizacija za pružanje podrške Španskoj republici poput: United Committee in Support of the struggle against Fascism in Spain, The North American Committee to Aid Spanish Democracy. Do oktobra 1936, poslata je pomoć u vrednosti 100.000 dolara. Carroll, *The Odyssey*, 58–61.

11 U tom opredeljivanju, verski faktor tj. pripadnost katoličkoj crkvi igrala je izvesnu ulogu. Wentzell, *Canada's Foreign Enlistment Act*, 216.

Jugoslovensko iseljništvo u Americi i samo je pokazalo zanimanje za događaje u Španiji.¹² Na stranicama *Amerikanskog Srbobrana*, glasila najveće srpske iseljeničke organizacije u SAD-u, Srpskog narodnog saveza, rat u Španiji praćen je gotovo na dnevnom nivou. Vesti sa fronta, stavljanje rata u širi kontekst evropske politike, osvrti i analize mogućih ishoda i uporno podsećanje na stav zvanične Amerike prema Španskom građanskom ratu punili su prve stranice ovog lista. Pored činjenice da se radilo o heterogenoj zajednici u nacionalnom, verskom, političkom, socijalno-ekonomskom smislu, što je samo po sebi uslovalo različitost u percepcijama, moguće je prepoznati nekoliko faktora koji su oblikovali stavove jugoslovenskih iseljenika prema ratu u Španiji. Svakako je neposredan uticaj dolazio iz američkog okruženja kome su i sami iseljenici pripadali. Međutim, uočavaju se izvesne specifičnosti u opredeljivanju i iznošenju stavova po pitanjima koja su izazivala ne samo racionalne već i emotivne reakcije američke javnosti kao što je to bio slučaj sa građanskim ratom u Španiji. Povećani oprez u određivanju iseljeničke javnosti prema ovom događaju nesumnjivo je bio posledica činjenice da se radilo o imigrantskoj zajednici koja se nosila sa nekim bazičnim egzistencijalnim problemima često vezanim za nerešen status boravka, pitanja dobijanja državljanstva i sl. S druge strane, atmosfera antiimigrantskog raspoloženja u SAD-u, kao posledica teških godina ekonomske krize tridesetih godina XX veka, u najmanju ruku nije doprinosila stvaranju osećaja sigurnosti, inkluzije i prihvaćenosti. Stoga ukazivanje iseljeničke štampe i organizacija na obavezno poštovanje američkih zakona postaje važno u obraćanju iseljeničkoj javnosti.¹³ Išlo se i korak dalje. Poštovanje zakona nije bilo samo građanska obaveza već je za iseljenike to bilo i pitanje morala. Uz insistiranje na poštovanju zakona države u kojoj žive, u kontekstu odnosa prema događajima u Španiji, *Amerikanski Srbobran* je poručio čitaocima: „Mi se ovde nalazimo u zemlji koja

12 U SAD-u je živela najbrojnija jugoslovenska iseljenička zajednica. Prema procenama jugoslovenskih službi, bilo je oko 600.000 iseljenika jugoslovenskog porekla. Najbrojniji su bili Hrvati (293.500), zatim Slovenci (252.202), dok je najmanje bilo srpskih iseljenika (69.337). AJ, fond Ministarstvo unutrašnjih poslova (14) fasc. 35, Saopćenje o radovima po pitanju selenja, God. I br. 2, april 1927. U Kanadi je bilo znatno manje jugoslovenskih iseljenika: u međuratnom periodu bilo ih je oko 20.000. Artur Benko Grado, *Migraciona enciklopedija*, svezak prvi: Kanada, (Zagreb, 1930), 189.

13 Tako je *Amerikanski Srbobran* upozoravao na potencijalnu izloženost deportaciji ne-američkih građana koji bi prekršili američke zakone i naredbe vezane za konflikt u Španiji. „Slobodan izraz za crvenu Španiju“, *Amerikanski Srbobran*, 11. januar 1937, 2. *Slovenačka Prosveta*, glasilo Slovenske narodne potporne jednote, jedne od najvećih organizacija slovenačkih iseljenika u SAD-u, iako naklonjena španskim lojalistima, odbijala je da učestvuje u prikupljanju dobrovoljaca, jer je to bilo protivno američkim zakonima. Ivan Molek, *Slovene Immigrant History: 1900–1950. Autobiographica sketches*, (Dover: Delaware, 1979), 246.

nam je dala svoje gostoprimstvo ovde kada nam je to bilo najnužnije (...) Nije onda ni pošteno ni pravo bacati pod noge to ukazano nam gostoprimstvo.“¹⁴

Složena priroda odnosa iseljenika prema jugoslovenskoj državi, određena pre svega etničkom pripadnošću ali i političkim opredeljenjem, odrazila se na način na koji je rat u Španiji percipiran i vrednosno tumačen.¹⁵ Posebno je bila vidljiva povezanost između odnosa prema događajima u Španiji i odnosa prema političkoj stvarnosti na prostoru jugoslovenske države unutar hrvatskog iseljeničkog korpusa. Većina hrvatskih organizacija u Severnoj Americi, uključujući najveću hrvatsku iseljeničku organizaciju Hrvatsku bratsku zajednicu,¹⁶ iskazivala je razumevanje, saosećanje i naklonost prema branio-cima Španske republike. Delom, ovaj stav je bio podstaknut brigom za sunarodnike u Italiji. Naime, u kontekstu ideološkog tumačenja sukoba u Španiji, bila je to borba demokratije protiv nacionalista koji su imali potporu fašističke Italije. Iz ugla Hrvatske bratske zajednice, ishod rata mogao je imati dugoročne međunarodne implikacije, dok bi pobjeda Franka imala negativne posledice na položaj Hrvata u Istri.¹⁷ Podršku republikanskoj Španiji davale su pojedine organizacije političkog karaktera poput Hrvatskog kola.¹⁸ Sasvim direktnu paralelu između događaja u Španiji i sudbine Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji isticali su hrvatski komunisti u Severnoj Americi. Oni su insistirali na istovetnosti borbe španskog naroda protiv fašističkih snaga Franka i hrvatskog naroda koji se suprotstavljao fašizmu jugoslovenskih, odnosno beogradskih vlasti. Poistovećivanje ovih situacija u svrhu postizanja konkretnije podrške hrvatskih iseljenika španskim republikancima nije bilo prihvaćeno kod ostalih hrvatskih organizacija u Severnoj Americi. Za pojedine organizacije i glasila poput *Hrvatskog glasa*, lista Hrvatske seljačke stranke u Kanadi, bilo je to gubljenje fokusa sa primarnog pitanja, položaja Hrvata u Kraljevini.¹⁹

14 „Slobodan izraz za crvenu Španiju“, *Amerikanski Srbobran*, 11. januar 1937.

15 O odnosu jugoslovenske države i iseljenika u Severnoj Americi u međuratnom periodu više u: Vesna Š. Đikanović, „Jugoslovenska država i iseljenici u Severnoj Americi 1918–1945“, (doktorska disertacija, Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016).

16 Hrvatska bratska organizacija bila je potporna organizacija hrvatskih iseljenika u Severnoj Americi. Nastala povezivanjem više hrvatskih organizacija 1926, primarna uloga joj je bila osiguranje i socijalno-ekonomska zaštita članova, ali je njen objektivni značaj bio znatno veći. Stavovi ove organizacije, koji su iznošeni na konvencijama i putem zvaničnog glasila *Zajedničar*, imali su uticaj na formiranje stavova hrvatskog iseljeničtva po raznim pitanjima, političkim, kulturnim, ekonomskim. O Hrvatskoj bratskoj zajednici videti: Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske bratske zajednice 1894–1994*, (Zagreb: Golden Marketing, 1994).

17 Kraljić, „The Croatian Community“, 54–55.

18 *Isto*, 55. - Osnovano 1928. u SAD-u, Hrvatsko kolo se zalagalo za nezavisnost hrvatske države. Glasila ove organizacije bila su *Hrvatski list* i *Danica Hrvatska*.

19 *Hrvatski glas* kao list HSS-a u Kanadi pokrenut je 1929. godine. Urednik je bio Petar Stanković. Kako navodi Kraljić, u listu se insistiralo da Hrvati moraju voditi svoju borbu.

Za razliku od hrvatskog iseljeničkog korpusa, dominantni diskurs unutar srpskog iseljeništva bio je na tragu onog zvanične Amerike, ali i politike jugoslovenske države i vlade Milana Stojadinovića.²⁰ Najveće srpske organizacije, u prvom redu Srpski narodni savez, ostvarile su prisnu saradnju sa jugoslovenskom državom i njenim predstavnicima na tlu Severne Amerike. Institucionalna povezanost preko Srpske pravoslavne crkve, saradnja na poljima kulture, prosvete, činili su da odnos srpskog iseljeništva i jugoslovenske države bude u najvećoj meri odnos saradnje i poverenja. Stoga, ako se i tražila neka pouka u Španskom građanskom ratu, ona nije stavljana u kontekst bilo kakve kritike na račun stanja u Kraljevini. Insistiralo se na sukobu dva ideološka tabora, komunističkog i fašističkog, uz isticanje pogubnih posledica po španski narod u slučaju pobeđe bilo koje od zaraćenih strana.²¹ Ne samo što je odluka o nemešanju bila ispravna već je španski primer nudio korisnu lekciju jugoslovenskoj državi. Kako se u glasilu Srpskog narodnog saveza moglo pročitati, pouka za Jugoslaviju bila je „da se ne treba oslanjati sasvim na prijateljstvo ni jedne velike sile, koje svuda gledaju samo svoje sebične interese, bez obzira na međunarodne obaveze i hrišćanski moral.“²²

Rat u Španiji, kao i vrednosni i ideološki sadržaj koji se učitavao u tumačenju sukoba učinili su da odnos iseljenika prema ovom teritorijalno lokalizovanom događaju ne bude određen isključivo zvaničnim stavom novih domovina i odnosom prema jugoslovenskoj državi. I unutar jugoslovenskog iseljeništva, kao uostalom i u slučaju američkog društva, politička orijentacija, usvojena načela liberalizma, odnosno konzervatizma, odrazili su se na javno iskazane stavove. Uticaj ideološkog i političkog opredeljenja nesumnjivo je bio najvidljiviji u poziciji jugoslovenskih komunista u Severnoj Americi. Podrška Španskoj republici nije se zaustavljala na verbalnom izrazu, već je ulazila u prostor javnog aktivizma kroz, u prvo vreme, prikupljanje mate-

Kraljic, „The Croatian Community”, 54.

20 Spoljnopolitička situacija, unutrašnje političke napetosti i politika prema komunistima uticali su na odnos vlade Milana Stojadinovića prema Španiji. Jugoslovenska država zauzela je stav o nemešanju sprečavajući bilo kakve aktivnosti koje su vodile ka pružanju podrške ili pomoći legitimnoj španskoj vladi. Posebno su praćene aktivnosti jugoslovenskih komunista vezane za zbivanja u Španiji. Pavlaković, *Yugoslav Volunteers*, 19–26; Rastko Lompar, Jasna Popović, „Politika Kraljevine Jugoslavije prema Španskom građanskom ratu 1936–1939: između neutralnosti i antikomunizma“, *Srpska politička misao* 1/2019, god. 26, vol. 63, 321–339.

21 U slučaju pobeđe komunista, tvrdilo se, „zavlađaće u Španiji sovjetski režim, koji je od Rusije stvorio pakao“. U slučaju pobeđe fašista „onda će njihova vlada uvesti vojnu diktaturu, koja takođe ne zna za građanske slobode i parlamentarni režim“. „Pouke iz Španske Revolucije“, *Amerikanski Srbobran*, 4. septembar 1936, 2; „Najnovija međunarodna kriza“, *Amerikanski Srbobran*, 23. novembar 1936, 2.

22 „Španjolska kasapnica“, *Amerikanski Srbobran*, 20. avgust 1936, 2.

rijalne pomoći, učešće u demonstracijama i protestima. Organizovani u tzv. nacionalne sekcije od početka 1936. godine,²³ jugoslovenski komunisti u Severnoj Americi izražavali su svoje stavove na skupovima, na nacionalnim konvencijama i putem nacionalnih glasila. Od trenutka izbijanja građanskog rata u Španiji, pružala se puna podrška Republici, i ona ostaje konstanta u budućem javnom angažovanju na tlu Severne Amerike. U tim nastupima naglašavana je ispravnost borbe španskih građana, isticana je opasnost od fašističkih snaga a iseljenicima su upućivani apeli za pružanje novčane i materijalne pomoći narodu Španije. Glasilo srpskih komunista u Kanadi *Pravda* zalagalo se za „narodnu“ Španiju, dok je sa Drugog kongresa Srba u Pitsburgu 28. juna 1937. upućen poziv iseljenicima da daju novčane priloge.²⁴ Hrvatski komunist Stjepan Lojen uputio je, jula 1937. sa konvencije hrvatskih komunista u SAD-u, apel iseljenicima da moralno, politički i fizički pomognu borbu u Španiji protiv fašizma.²⁵

Politička (i ideološka) orijentacija odredila je postupanje i nekih drugih iseljeničkih organizacija. Kako urednik slovenačke *Prosvete* Ivan Molek navodi, Slovenska narodna potporna jednota (SNPJ), organizacija republikanskog opredeljenja i liberalno-demokratskih načela, podržala je otpor Španske republike. S druge strane, katolički orijentisane slovenačke organizacije i pojedinci pokazivali su uzdržanost uz ispoljavanje izvesne naklonosti za ustanike.²⁶ Vodeće ličnosti Hrvatskog kola aktivno su učestvovala u davanju

23 U cilju jačanja uticaja unutar jugoslovenske zajednice u Americi i efikasnijeg rada, doneta je odluka da se do tada jedinstvena jugoslovenska sekcija podeli na tri nacionalne grupe: hrvatsku, srpsku i slovenačku. Svaka od ovih sekcija delovala je unutar sopstvene etničke grupe, publikovala je glasilo na maternjem jeziku. Od početka 1936. u SAD-u su delovali: hrvatski pokret sa glasilom *Radnički glasnik*, srpski, koji je pokrenuo list *Slobodna reč*, i slovenački sa listom *Naprej*, koji međutim nije uspeo da opstane. Мирко Марковић, *Борба у Америци за нову Југославију*, (Београд: Просвета, 1946), 27. U Kanadi glavna organizacija hrvatskih komunista od 1936. postaje Hrvatski prosvjetni savez sa glasilom *Slobodna misao*, srpski komunisti izdaju list *Pravda*, dok su slovenački komunisti delovali kroz hrvatsku organizaciju. Miloš Grubić, „Kratak opis istorije radničkog pokreta doseljenika iz Jugoslavije u Kanadu“, *Jugoslovenski napredni pokret u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi 1935–1945*, (Toronto: Nordam Jugoslav Publishers, 1983), 164.

24 Tom prilikom prikupljeno je 50 dolara novčanih priloga. AJ, 724, Šp VII-d/12, Naši u Španiji. Zbornik posvećen borbama dobrovoljaca iz zemalja Jugoslavije u Španiji. Radnička biblioteka 8, 1938.

25 Lojen, *Uspomene*, 193. - Na Drugoj konferenciji hrvatskih komunista, koja je održana 5. jula 1937. u Čikagu, upućen je poziv iseljenicima da pruže pomoć narodu Španije. Lojen, *Uspomene*, 192; Mira Kolar Dimitrijević, „Sudjelovanje jugoslavenske ekonomске emigracije u španjolskom ratu“, *Španjolska 1936–1939. Prilozi sa znanstvenog savjetovanja*, (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, 1986), 165.

26 Molek navodi da su slovenački klerikalci bili za Franka, kao i da je u *Amerikanskom Slovenecu* pisalo jednom prilikom „let the cannons (in Spain) speak“. Molek, *Slovene Immigrant History*, 246.

podrške španskom narodu i u tom smislu sarađivale sa srpskim i hrvatskim komunistima.²⁷ Ipak, posle vesti o progonu katoličkog sveštenstva u oblasti Španije pod kontrolom komunista ova podrška je uskraćena.²⁸ Tako je složenost života iseljenika u Americi, uz preplitanje ideologije, etničke pripadnosti, percepcije nacionalnih interesa i realnosti života u državama koje su jasno artikulisale zvanični stav po pitanju rata u Španiji, svoj puni izraz dobijala i kroz odnos prema građanskom ratu u Španiji.

Kada se jednom postavilo pitanje slanja dobrovoljaca u Španiju, očekivano, glavnu ulogu u redovima jugoslovenskog iseljeničtva u Severnoj Americi imali su jugoslovenski komunisti. Razlog je svakako ležao u činjenici da je ovaj novi vid pružanja podrške bio rezultat političke odluke Moskve i, u skladu sa partijskom disciplinom, obaveza nacionalnih komunističkih partija. Ali je takođe ovaj novi korak u odnosu na događaje u Španiji bio u saglasju sa svim dotad izrečenim i zastupanim u redovima jugoslovenskih komunistata. Iako je celokupna akcija sprovedena po nalogu Kominterne, i pored naložene konspirativnosti, sa njom je bila upoznata američka javnost, uključujući i iseljeničku. Stoga je otvoren prostor za određivanja prema događajima u Španiji iz novog ugla, koji je nosio dodatnu težinu jer se odnosio na uključivanje iseljenika u rat.

JUGOSLOVENSKI ISELJENICI-INTERBRIGADISTI

Septembra 1936. godine, odlukom Kominterne o novoj fazi pružanja podrške Španskoj republici, koja je uključivala i vojnu pomoć, započeo je transnacionalni proces regrutacije i prikupljanja dobrovoljaca.²⁹ Prisustvo stranih boraca u Španiji beleži se gotovo od samog početka građanskog rata. To su međutim bili pojedinačni slučajevi, zasnovani na ličnim odlukama, koji nisu imali karakter organizovanosti niti masovnosti.³⁰ Članovi komunističke partije u Americi, uključujući i jugoslovenske komuniste, takođe su iskazali nameru da se priključe lojalistima već u prvim nedeljama od izbijanja rata.

27 Na zboru za pružanje pomoći Španiji organizovanom u Njujorku 6. marta 1937, pored predstavnika srpskih i hrvatskih komunista, jedan od učesnika bio je Milan Biljčević ispred Hrvatskog kola. Tom prilikom sakupljeno je 450 dolara pomoći za španski narod. „Za pomoć španskom narodu. Sjajan uspeh zabave Srba i Hrvata u Njujorku“, *Slobodna Reč*, 17. mart 1937.

28 Hrvatska politička organizacija Hrvatsko kolo se 1938. distancirala od podrške Republici zbog brige za katolike u mestima pod kontrolom komunista. Kraljic, „The Croatian Community“, 55.

29 Pavlaković, *Yugoslav Volunteers*, 36

30 Među prvim dobrovoljcima bili su pojedini sportisti, učesnici Narodne olimpijade koja se 1936. održavala u Španiji kao alternativa zvaničnim Olimpijskim igrama u Minhenu. Wentzell, *Canada's Foreign Enlistment Act*, 232.

Mirko Marković,³¹ vođa srpskih komunista u SAD-u i urednik *Slobodne reči*, glasila srpske sekcije komunističke partije u Sjedinjenim Državama, navodi da je avgusta 1936. izrazio želju da ode u Španiju, ali da je ta molba odbijena.³² I molba hrvatskog komunista i urednika lista *Borba* Edvarda Eda Jardaša je odbijena.³³ Štaviše, njegova želja je ocenjena od vrha Komunističke partije Kanade kao izraz anarho-sindikalizma.³⁴ Partijska disciplina nije ostavljala prostor samovoljnom postupanju čak ni kada je u ideološkom, pa i političkom smislu ono bilo u saglasju sa stavovima koji su se mogli čuti iz Moskve.

Jednom kada je odluka o slanju dobrovoljaca u Španiju doneta, započelo se sa intenzivnim radom na realizaciji partijskog zadatka. Punu kontrolu nad okupljanjem dobrovoljaca i organizacijom njihovog slanja u Evropu imale su Komunistička partija SAD-a, odnosno na prostoru Kanade Komunistička partija Kanade. S obzirom da je cilj bio okupiti što veći broj dobrovoljaca, komunisti u Americi bili su otvoreni i za prijem nekomunista u redove budućih interbrigadista. Pozivi i obaveštenja o akciji slanja u Španiju objavljivi su putem letaka, oglasa u novinama, preko partijskih listova, kao i kroz lične kontakte i ciljano informisanje pojedinih članova partije. U cilju prikriivanja komunističkog karaktera i stvarne namere, regrutovanja dobrovoljaca za vojni angažman, osnivane su nove organizacije poput *American Society for Technical Aid to Spain*.³⁵ To nije značilo i neselektivno prihvatanje molbi pojedinaca. Nije bilo dovoljno izraziti želju da se ide u Španiju, bilo je potrebno ispuniti i određene preduslove ideološke, političke podobnosti, kako iz razloga očuvanja bezbednosti i konspirativnosti samog procesa regrutacije tako i zbog sprečavanja, kako se strahovalo, potencijalne infiltracije neprija-

31 Mirko Marković (1907–1981) srpski komunista rođen u Crnoj Gori. Član Komunističke partije Jugoslavije od 1923. Zbog svog političkog rada hapšen u Kraljevini SHS. Od 1926. boravio u Sovjetskom Savezu, gde je pohađao KUNMZ u Moskvi i nastavio sa partijskim radom. Po nalogu Kominterne, krajem 1935. ilegalno doputovao u SAD sa zadatkom da ojača pokret među jugoslovenskim iseljenicima. U Americi dolazi na čelo srpske sekcije komunističkog pokreta i preuzima uredništvo u listu *Slobodna reč*.

32 Марковић, *Дани незаборавни*, 7.

33 Edvard Jardaš (1901–1980) rođen na Rijeci u zanatlijsko-trgovačkoj porodici. Završio je trgovačku školu. U političkom smislu bio je zagovornik jugoslovenske ideologije pa je tako bio član Jugoslovenskog Sokola i ORJUNE. U Kanadu je iz ekonomskih razloga emigrirao 1926. godine. Tu postaje deo sindikalnog pokreta a 1929. član Komunističke partije Kanade. Bio je jedna od vodećih ličnosti hrvatske komunističke sekcije i urednik *Borbe*, lista hrvatskih komunista u Kanadi.

34 Kraljić, *Croatian Community*, 62.

35 Ova organizacija je nastupala javno, slala je stručnjake koji bi bili tehnička podrška Španskoj republici. U stvarnosti cilj je bio prikupljanje dobrovoljaca. R. Dan Richardson. *Comintern Army. The International Brigades and the Spanish Civil War*, (Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky, 1982), 33–34.

teljskih elemenata u samoj Španiji.³⁶ Nisu ni sve molbe komunista bile prihvaćane po principu automatizma. Funkcionisanje partijskog aparata, očuvanje snage partijske strukture, ali i političke kalkulacije koje su uključivale ocene o značaju pojedinaca i njihove uloge u komunističkom pokretu, u konačnom ishodu, uticali su na odluku kome će biti dozvoljeno da ode u Španiju. Čitava akcija regrutacije bila je zasnovana na dobrovoljnosti, odnosno nije bilo prisile da se ide u Španiju, iako su takva očekivanja svakako bila prisutna.³⁷

Na prostoru Sjedinjenih Država ukupno je regrutovano oko 2.600 dobrovoljaca,³⁸ dok je iz Kanade u Španiju upućeno oko 1.700 budućih interbrigadista.³⁹ U slučaju SAD-a, u prvom redu odazvali su se pripadnici komunističke partije i članovi radničkih i sindikalnih organizacija, mada su se među dobrovoljcima nalazili i pojedinci koji nisu bili članovi partije niti su bili deo radničkog organizovanja na tlu Amerike.⁴⁰ Takođe, u najvećem broju radilo se o osobama rođenim van Sjedinjenih Država ili o licima čiji je bar jedan roditelj rođen van Amerike.⁴¹ Kako istraživanje Pitera N. Kerola pokazuje, gotovo dve trećine dobrovoljaca bilo je starije od 26 godina.⁴² Gotovo identičan obrazac vidi se i u slučaju Kanade. Imigranti u kasnim dvadesetim godinama i stariji, članovi komunističke partije, radnici skromnog obrazovanja činili su dominantni deo dobrovoljaca sa prostora ove severnoameričke države.⁴³ U re-

36 Carroll, *The Odyssey*, 64.

37 Carroll, *The Odyssey*, 66, 109; Petrou, *Renegades*, 25. - Pojedini istraživači smatraju da je bilo prisilnog slanja u rat te tako Tajler Vencel navodi da je bilo primera prisilne regrutacije i da je Bob Ker, član KPK, primoran da ide u Španiju. Wentzell, *Canadas Foreign Enlistment*, 233; Kraljic, „The Croatian Community”, 63.

38 U Španiju je otišlo i oko 150 pripadnika medicinskog osoblja. Kerol konstatuje: „It was an army unprecedented in American history, based on ideology, motivated by principles.“ Carroll, *The Odyssey*, 14.

39 Petrou, *Renegades*, 13–22.

40 Prema istraživanjima Pitera N. Kerola, većina dobrovoljaca, oko 2/3 do 3/4 bili su članovi komunističke partije. On navodi podatak da su od 1.745 američkih dobrovoljaca njih 999 bili komunisti, 249 su bili članovi Lige komunističke mladeži (Young Communist League) dok ostali nisu bili povezani sa komunističkom partijom. Među dobrovoljcima se nalazio i veliki broj umetnika. Kerol navodi da je među dobrovoljcima bilo 35 članova saveza ili sindikata umetnika (Artists Union). Carroll, *The Odyssey*, 15, 71, 79.

41 Ta činjenica, smatra Kerol, objašnjava njihovo internacionalno opredeljenje. Carroll, *The Odyssey*, 16–18.

42 Prema istraživanjima P. Kerola, većina dobrovoljaca iz SAD-a došla je iz velikih gradova, najmlađi je imao 18 a najstariji 60 godina. Najbrojniji su bili oni između 23 i 25 godina, njih 38%. Između 26 i 30 godina činili su 26%, a 36% bilo je starije od 30 godina. Kerol smatra da ovi podaci pokazuju da se nije radilo o tzv. impulsivnim mladićima. Takođe, većinu dobrovoljaca iz SAD-a činili su Jevreji. Carroll, *The Odyssey*, 16–18.

43 Istraživanja Petrua pokazuju da je gotovo 2/3 dobrovoljaca bilo starije od 30 godina. Uglavnom se radilo o samcima, radnicima slabog obrazovanja. Za svega 32 dobrovoljca postoje podaci o višem obrazovanju i to su većinom bili Jevreji. Čak 78% dobrovoljaca

dovima severnoameričkih dobrovoljaca nalazila se i grupa iseljenika jugoslovenskog porekla, njih 57 sa prostora SAD-a i oko sto dobrovoljaca iz Kanade.⁴⁴

Primetna je disproporcija u broju onih koji su se odazvali pozivu za Španiju i ukupnom broju iseljenika jugoslovenskog porekla u SAD-u i Kanadi. U Sjedinjenim Državama živelo je oko 600.000 iseljenika jugoslovenskog porekla i to je bila najbrojnija jugoslovenska iseljenička zajednica u svetu. Na prostoru Kanade bilo je oko 20.000 jugoslovenskih iseljenika, ali je uprkos malom broju dobrovoljaca, iz ove zemlje u Španiju otišlo dvostruko više jugoslovenskih iseljenika nego iz SAD-a. Ako se posmatra organizaciono prisustvo jugoslovenskih komunista, imajući u vidu ulogu i značaj komunističke partije za uspeh mobilizacije dobrovoljaca, oni su bili prisutni u obe severnoameričke države. Na istovetan način u obe države jugoslovenski komunisti su od 1936. delovali kroz nacionalne sekcije koje su bile deo Komunističke partije SAD-a odnosno Komunističke partije Kanade.⁴⁵ Tri sekcije, srpska, hrvatska i slovenačka, raspolagale su glasilima preko kojih su se obraćale iseljenicima jedne etničke zajednice. Međutim, moguće je uočiti izvesne razlike koje su dovodile u pitanje opseg uticaja komunističkih organizacija na jugoslovensku zajednicu.

rođeno je van Kanade. Od 1.384 dobrovoljca za koje postoje podaci, njih 245 bili su Kanađani, 239 Ukrajinci, 135 Mađari. Petrou, *Renegades*, 13–22.

44 Petrou, *Renegades*, 22; Kraljic, „The Croatian Community”, 125–157. - U jugoslovenskoj historiografiji prihvaćen je podatak o 57 dobrovoljaca iz SAD-a i 83 iz Kanade (Stanislava Koprivica-Oštrić, „Jugoslovenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939”, *Časopis za savremenu povijest* 19(2), 1–26; Avgust Lešnik, „Krv i život za slobodu – Jugoslovenski interbrigadisti u Španiji (1936–1939)”, *Vojnoistorijski glasnik* 1–2/2007, 31). Mira Kolar Dimitrijević navodi podatak da se u Kanadi prijavilo 350 jugoslovenskih dobrovoljaca a da je Komunistička partija Kanade poslala njih 83. Od tog broja poginulo je njih 19. (Kolar Dimitrijević, *Sudjelovanje*, 166). Ipak, podaci koje nudi Petru ukazuju na to da je broj dobrovoljaca iz Kanade bio veći. U spisku jugoslovenskih dobrovoljaca iz Severne Amerike, Dž. Kraljić navodi 63 dobrovoljca jugoslovenskog porekla i jedan broj lica italijanskog, nemačkog porekla koja su se doselila sa jugoslovenskog prostora. Među dobrovoljcima jugoslovenskog porekla nalazila su se lica koja su imala jugoslovensko državljanstvo dok je jedan broj imao američko odnosno kanadsko državljanstvo. Tipičan predstavnik ove kategorije dobrovoljaca je Stiv Nelson odnosno Stjepan Mesaroš, Amerikanac hrvatskog porekla koji se u SAD doselio iz Austrougarske. Uprkos poreklu, on je delovao kao Amerikanac, bio član KP SAD-a i američkih sindikalnih organizacija. Nelson je ostvarivao kontakte sa jugoslovenskom zajednicom, u prvom redu sa partijskim drugovima iz redova jugoslovenskih komunista, ali njegov javni i politički život nije uključivao jugoslovenske iseljeničke organizacije.

45 U SAD-u su Jugosloveni, kako navodi Mira Kolar Dimitrijević, činili 1/3 članova novoosnovane Komunističke partije Amerike, odnosno bilo ih je oko 1.700 članova. U Kanadi jugoslovensku sekciju u okviru Komunističke partije Kanade 1931. činilo je više od 1.000 članova jugoslovenskog porekla. Mira Kolar Dimitrijević, „Odnos KPJ prema jugoslovenskoj radničkoj emigraciji”, *Časopis za savremenu povijest*, br. 2, 1984, 68, 75.

U Sjedinjenim Državama, zemlji tzv. stare emigracije, nalazila se složena mreža iseljeničkih organizacija. Po značaju, broju članova i uticaju koji su ostvarivale izdvajale su se potporne organizacije kojima je primarna uloga bila osiguranje svojih članova, iako je njihov značaj zalazio u sferu političkog, društvenog, kulturnog života iseljenika. Pored toga, u SAD-u su delovale različite kulturno-prosvetne organizacije, pevačka, sportska društva, organizacije političkog karaktera. One su nudile sadržaje koji su ispunjavali svakodnevicu iseljenika i izlazile u susret potrebama za društvenim aktivizmom. Bile su to nacionalne, srpske, hrvatske, slovenačke, pa i organizacije jugoslovenskog predznaka, koje su negovale nacionalnu tradiciju i ostvarivale institucionalne veze sa organizacijama u staroj domovini.

Za razliku od Sjedinjenih Država, Kanada je bila odredište novije imigracije, sa iseljeništvom koje je, bar u nameri, svoje iseljeničko iskustvo percipiralo kao privremeno. Pojačan priliv jugoslovenske emigracije beleži se 20-ih godina XX veka kada je više hiljada jugoslovenskih građana odlazilo u Kanadu u potrazi za poslom.⁴⁶ Sasvim očekivano, za razliku od SAD-a, na prostoru kanadske države nije bilo tako složene institucionalne organizovanosti. Malobrojna iseljenička zajednica, bez jasno prepoznatih i trajnih naseobina, nije ostavljala puno prostora za stvaranje značajnijeg organizacionog prisustva. Tek krajem treće decenije primetna je izvesna živost u tom smislu kroz delovanje Hrvatske seljačke stranke na tlu Kanade. Ovaj „prazni“ prostor uspešno su ispunili komunisti kroz stvaranje različitih radničkih i prosvetnih klubova preko kojih su ostvarivali uticaj nad radništvom. Za razliku od SAD-a, gde su slični klubovi takođe postojali ali čiji je domet bio u velikoj meri ograničen postojećom mrežom iseljeničkih organizacija,⁴⁷ u Kanadi je taj uticaj bio osetniji. Organizovani u rudarskim naseobinama i industrijskim centrima, ovi klubovi su nudili radnicima bekstvo od surove stvarnosti radničkog života i podnošljivu alternativu.⁴⁸ Oni su obećavali materijalnu podršku, ali i sadržaje koji su davali smisao životu koji nije sveden na puko preživljavanje.

46 U Kanadu se 1925. iselilo 2.436 jugoslovenskih iseljenika, što je činilo 13,81% od ukupnog prekomorskog iseljavanja. Dve godine kasnije iseljenici koji su se otišli u Kanadu činili su petinu ukupnog prekomorskog iseljeničtva, kao i tri godine kasnije, 1930. *Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922–1939*, prir. Pavao Jonjić, Ante Laušić, (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998), 35–50.

47 Kako S. Lojen navodi, na tlu SAD-a delovao je veliki broj kulturno-prosvetnih organizacija, ali je komunistički pokret bio izolovan od tih aktivnosti. Savez radničkih klubova, osnovan početkom 30-ih godina XX veka, imao je za cilj da pojača rad među radnicima, međutim, članovi su u početku bili samo komunisti. Lojen, *Uspomene*, 158–159.

48 Radničku svakodnevicu slikovito opisuje jugoslovenski iseljenik Tomo Nikšić: „Uvijeti su bili neverovatno teški. Poslovođa moga sektora, sredovječan, pjegav, nepristojan i nekulturan čovjek, stalno je vikao, urlao, kao da nismo ljudi nego stoka. Dnevni rad završavali smo potpuno iscrpljeni... Kod kuće prije jela uzimali smo obavezno bočicu piva. Ali kako?

Čitanje literature, predavanja, priredbe, dostupnost partijske štampe učinili su plasiranje političko-ideološke poruke efikasnijim.⁴⁹ Kroz aktivnosti ovih klubova lice komunizma nije bilo ideološki zastrašujuće i nerazumljivo, već humano, solidarno i pravedno. Lakše je stoga razumeti zašto su pojedini iseljenici za svega nekoliko godina od potrage za ličnom srećom i materijalnim boljitkom postali promoteri borbe protiv „svetskog imperijalizma“. Motiv Ivana Linardića da se useli u Kanadu bio je isključivo ekonomski. Njegova borba za ličnu i egzistenciju majke i braće započela je kada je imao svega trinaest godina. Kao i hiljade pre njega, i on je odlučio da izlaz iz siromaštva pronađe iseljenjem u Kanadu i da se posle nekoliko godina rada vrati u domovinu sa dovoljno novca za kupovinu kuće i zemlje.⁵⁰ I Lazar Jelić, rođen u seljačkoj porodici, iselio se u Kanadu u cilju poboljšanja materijalnog položaja.⁵¹ Njihov politički život, neraskidivo povezan sa ekonomskim stanjem, svoj začetak beleži upravo kroz sindikalni aktivizam i članstvo u prosvetnim klubovima koje su nadzirali komunisti. Odnosno, kako je Mate Volarić zaključio: „Težak život u tuđini, a kod kuće nisam mogao dobiti posao, i postao sam komunist.“⁵²

Zahvaljujući istraživanjima Majkla Petrua i Džona Kraljića moguće je, sa prilično velikom sigurnošću, utvrditi strukturu dobrovoljaca jugoslovenskog porekla. Ona u svakom slučaju nije bitnije odstupala od ukupne strukture dobrovoljaca iz SAD-a i Kanade. Tako su jugoslovenski dobrovoljci iz Severne Amerike bili isključivo radnici, stariji od 30 godina, članovi komunističke partije i/ili različitih radničkih udruženja i klubova, sindikalno aktivni. U nacionalnom smislu primetno je veće prisustvo hrvatskih iseljenika. Oni su činili čak 60% jugoslovenskih dobrovoljaca iz Kanade, dok je njihovo uče-

Objema rukama držali smo bocu jer u jednoj ruci nije bilo dovoljno snage.“ Tomo Nikšić, *U svijetu za istinom*, (Zagreb: Izdavač Drago Zdunić, 1982), 16.

49 Ovi klubovi formirani su prema nacionalnosti radnika te su tako delovali ukrajinski, poljski i drugi klubovi. Oni su uticali na transformaciju svakodnevice jugoslovenskih radnika pa stoga T. Nikšić navodi: „Kartanje i pijančenje ustupilo je mjesto drugom načinu života.“ Nikšić, *U svijetu*, 18.

50 AJ, fond Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske (674) fasc. 42(75), dosije Ivan Linardić.

51 AJ, 674, fasc. 41(74), dosije Lazar Jelić, Biografija.

52 AJ, 674, fasc. 46(80), dosije Mate Volarić, Biografija. - Komunističke organizacije ili organizacije pod kontrolom komunista nisu imale podjednak uticaj na sve iseljenike koji postaju politički aktivisti i zatim dobrovoljci u Španskom građanskom ratu. Politički život pojedinih jugoslovenskih interbrigadista iz Severne Amerike počeo je i pre dolaska u Kanadu i SAD pa pomenuti klubovi i komunističke organizacije postaju mesto kontinuiranog političkog angažmana. Sreten Jakovljević, jedan od najstarijih jugoslovenskih dobrovoljaca iz Amerike, bio je delegat na Vukovarskom kongresu, Nikola Ivanišević je bio član sindikata u Kraljevini SHS, gde je započeo i politički život Mladena Pajdaka. Motiv iseljenja u Severnu Ameriku u slučaju pomenutih interbrigadista bio je ekonomski, ali politički angažman ni u novim uslovima nije zaustavljen.

šće u ukupnom broju jugoslovenskih dobrovoljaca iz SAD-a takođe prelazilo 50%. Činjenica je da su, u okviru jugoslovenske iseljeničke zajednice u Severnoj Americi, iseljenici hrvatskog porekla bili najbrojniji. Ipak, ne može se reći da je brojnosti iseljenika jedne etničke grupe dovoljan, pa čak ni opravdan argument za objašnjenje njene zastupljenosti u redovima dobrovoljaca. Naime, na tlu Severne Amerike, u prvom redu u SAD-u, živela je i brojna iseljenička zajednica slovenačkog porekla. Procene u međuratnom periodu govorile su o oko 250.000 slovenačkih iseljenika. Ipak, njihov broj među jugoslovenskim dobrovoljcima bio je izuzetno mali. Tako je iz Kanade u Španiju, na osnovu raspoloživih podataka, otišlo svega dvoje Slovenaca.⁵³ Uverljiviji argument, prihvaćen u nauci, odnosi se na uticaj pripadnosti komunističkoj partiji na broj dobrovoljaca iz pojedinih etničkih zajednica. Hrvatski iseljenici bili su najbrojniji članovi komunističke partije u SAD-u i Kanadi, ako se posmatraju iseljenici sa jugoslovenskog prostora, što je svakako doprinelo njihovoj brojnosti među dobrovoljcima.⁵⁴ S druge strane, komunistički pokret među Slovencima u Americi beležio je izuzetno slabe rezultate te se može reći da je njegovo prisustvo bilo gotovo neosetno.⁵⁵

Ako je i postojala otvorenost za prijem lica koja nisu bila članovi ili bliski saradnici komunističke partije u redove dobrovoljaca, nje svakako nije bilo u kontekstu kontrole i upravljanja procesom regrutacije i organizovanog slanja dobrovoljaca u Španiju. Taj proces se u potpunosti nalazio pod nadzorom komunista i komunističkih organizacija u Severnoj Americi. U cilju uspešnijeg sprovođenja regrutacije, angažovane su nacionalne sekcije, koje su delovale u okviru dve severnoameričke komunističke partije i koje su na efikasniji način mogle uticati na svoje sunarodnike. Pored činjenice da je slanje dobro-

53 U popisu koji daje Petru navode se i dva dobrovoljca – Jozef i Majkl Adamič – koji bi, sudeći po prezimenu, mogli biti slovenačkog porekla. U spisku jugoslovenskih dobrovoljaca E. Lemela oni su i identifikovani kao Slovenci. Hervé Lemesle, „Liste des volontaires de Yougoslavie en espagne republicaine“, mai 2023, u rukopisu.

54 Kraljić navodi da je 1930. u KP SAD-a bilo oko 1.800 do 2.000 iseljenika hrvatskog porekla. Od 16.000 članova Komunističke partije Kanade bilo je oko 1.600 Hrvata (Kraljić, „The Croatian Community“, 37). Krajem 30-ih bilo je takođe oko 1.800 do 2.000 hrvatskih članova u Komunističkoj partiji SAD-a (John Kraljić, „The Croatian section of the Communist Party of the United States and the 'United Front' 1934–1939“, *Review of Croatian History* 5/2009, No. 1, 145).

55 I pored toga što je prilikom reforme jugoslovenskog komunističkog pokreta u Severnoj Americi 1936. obrazovana i slovenačka sekcija, činjenica je da je ona beležila slabe aktivnosti. Tako je i glasilo slovenačke sekcije ugašeno jer nije imalo pretplatnika. Kako I. Molek primećuje, glasila slovenačkih komunista *Delavec* i kasnije *Naprej* ugašena su zbog manjka pretplatnika (Molek, *Slovene Immigrant History*, 210–212). Mirko Marković navodi da pokretanje slovenačkog glasila *Naprej* nije uspelo (Marković, *Borba u Americi*, 27). M. Grubić ističe da su u Kanadi Slovenci ostali u okviru Hrvatskog prosvjetnog saveza (Grubić, „Kratak opis“, 164).

voljaca i započelo inicijativom Kominterne i Moskve, jugoslovenski komunisti nisu ni imali „konkurente“ u pokušaju pridobijanja iseljenika za špansku stvar. Naime, ako su i postojale razlike u tumačenju događaja u Španiji među ostalim jugoslovenskim iseljeničkim organizacijama, njih svakako nije bilo u pogledu odnosa prema regrutaciji. Kako je već istaknuto, SNPJ, koja je imala simpatije prema lojalistima, bila je protiv regrutacije i pozivanja dobrovoljaca. Uz naglašavanje nezakonitosti čina okupljanja dobrovoljaca, *Amerikanski Srbobran*, koji je insistirao na poštovanju američkih zakona, zapitao se „da li srpski radnici treba da idu u Španiju i da vade kestenje iz vatre za drugoga“.⁵⁶ I pored simpatija prema španskom otporu fašistima, u *Hrvatskom glasu*, glasilu HSS-a u Kanadi, prema navodu *Radničkog glasnika*, moglo se pročitati: „I ako bude potrebno da ginemo u hiljadama ginuti ćemo, ali ne za Španiju, nego za Hrvatsku.“⁵⁷ Stoga, kada se govori o inicijativi, motivaciji i podsticanju dobrovoljnog odlaska u Španiju, to je bila isključivo stvar komunističke organizacije u Severnoj Americi i u okviru nje jugoslovenskih komunista.

Podsticaj ovom procesu trebalo je da dâ Stjepan Cvijić, koji je po nalogu Kominterne oktobra 1936. došao u Njujork sa zadatkom ubrzavanja regrutacije u SAD-u.⁵⁸ Edvard Jardas je naveo da je, po nalogu Komunističke partije Kanade, započeo sa sprovođenjem regrutacije među jugoslovenskim iseljenicima u Kanadi.⁵⁹ Na istom zadatku nalazio se i Jovan Đajić, član KPK.⁶⁰ Džon Kraljić, koji je izrazio sumnju u ulogu Jardasa u tome, navodi da je regrutaciju sprovodio Andrija Josipović koji se nalazio na čelu Hrvatskog prosvetnog saveza.⁶¹ Organizacije srpskih i hrvatskih komunista, preko svojih glasila i putem ličnih kontakata, pozivale su potencijalne dobrovoljce da ličnim angažmanom pomognu narod Španije. Sam proces regrutacije svedočio je o nameri da se čitavoj akciji dâ konspirativni karakter. Sledeći obrazac delovanja američkih komunista, ni u jugoslovenskom slučaju nije se izlazilo

56 „Maroderska kritika“, *Amerikanski Srbobran*, 25. januar 1937.

57 „Hrvatski glas naopako piše o borbi španjolskog naroda i USSR“, *Radnički glasnik*, 21. jul 1937.

58 Cvijićev zadatak se nije ograničavao samo na pitanje regrutacije dobrovoljaca. Tokom nešto više od godinu dana boravka u Severnoj Americi, on se susreo sa najistaknutijim jugoslovenskim komunistima, upoznao se sa stanjem komunističkog pokreta među iseljenicima i ponudio određene ideološke i političke savete i smernice. Dr Ivan Očak, *Braća Cvijić*, (Zagreb: Spektar-Globus, 1982), 428–429, 438–450; Kraljić, „The Croatian Community“, 62.

59 AJ, 674, fasc. 41(74), dosije Edo Jardas, Autobiografija, 1. oktobar 1949.

60 J. Đajić ističe da je od Partije dobio nalog da pre odlaska u Španiju organizuje nekoliko grupa dobrovoljaca. On sam se dobrovoljno javio u jesen 1936, a u Španiju je otišao tek maja 1937. godine. AJ, 724, Šp VIII-Đ/1, Autobiografija 8. oktobar 1951.

61 Kraljić, „The Croatian Community“, 62. - U oceni partijskog rada Andrije Josipovića, Komunistička partija Kanade 1979. navodi da je on imao ključnu ulogu u slanju 70 dobrovoljaca u Španiju. Očak, *Braća Cvijić*, 439.

sa otvorenim pozivima za vojno angažovanje u Španiji. Tako je *Slobodna reč* obrazovala odbor za sakupljanje dobrovoljaca među Srbima koji žele da idu u Španiju kao „tehnička pomoć“.⁶² Isticano je da, uključivanjem u ovaj rat u svojstvu tehničke podrške, kao radnici u industriji i u drugim privrednim granama, dobrovoljci otvaraju prostor španskim radnicima da se uključe u borbene aktivnosti.⁶³ Ipak, tajnost poduhvata i uspeh prikrivanja istinske prirode angažovanja dobrovoljaca bili su upitni. Sama činjenica da su pozivi objavljivani putem štampe delom je narušila konspirativnost poduhvata.⁶⁴ Ako se posmatra pisanje srpskog komunističkog glasila *Slobodna reč*, u pozivima za Španiju isticana je tehnička strana učešća, ali su već na narednim stranama lista objavljivani tekstovi koji su sasvim otvoreno pisali o pravoj prirodi budućeg angažmana dobrovoljaca. Tako su od iseljenika traženi novčani prilozima uz komentar da, ako ne mogu da se bore, mogu materijalno da podrže španski narod. Vesti o jugoslovenskim iseljenicima iz Amerike koji su se kao dobrovoljci uključili u ratne okršaje bile su redovne u pisanju ovog lista. Putem ovog glasila javio se tako i Anton Šimrak, poverenik *Slobodne reči* i član srpskog radničkog kluba „Jedinstvo“, koji je posao u brodogradilištu zamenio po dolasku u Španiju puškom.⁶⁵ Stoga nije moglo biti sumnje o pravoj prirodi angažmana budućih dobrovoljaca.

Kada je započeto sakupljanje dobrovoljaca, u prvom redu se računalo sa članovima partije i članovima udruženja koja su bila u bliskoj vezi sa komunističkim pokretom. Na taj način dolazilo se do proverenih kadrova. Međutim, nije bilo dovoljno pozivati se na partijsku disciplinu i pripadnost. Taj argument mogao se uspešno primeniti kod osvedočenih partijaca koji su svojim radom i angažmanom potvrdili privrženost komunističkom pokretu i odanost partijskom vrhu. Ipak, u cilju privlačenja šireg kruga dobrovoljaca, bilo je potrebno učiniti dodatni napor. Važna je stoga bila poruka koja se odašiljala a koja je sadržala logičnu i smislenu argumentaciju. Odnosno, rat u Španiji morao se približiti jugoslovenskom iseljeniku na takav način da njegov značaj bude dovoljno jasan i blizak razmišljanjima potencijalnih dobrovoljaca. Poruke su nosile ideološki sadržaj, koji je plasiran putem komunističkih glasila i kroz rad organizacija pod kontrolom komunista, a odnosile su se na potrebu borbe za jednakost, pravdu i demokratiju. Tako je i u kontekstu rata u

62 „Srbima Sjedinjenih Država Amerike!“ *Slobodna Reč*, god. III Br. 1, 6. januar 1937; Kraljic, „The Croatian Community“, 63.

63 „Španiji trebaju američki radnici“, *Slobodna Reč*, 27. januar 1937.

64 Detalji procesa odlaska u Španiju ipak su ostajali tajna. Uslovi za prijem i odlazak su saopštavani usmeno onima koji bi se javili. Takođe, garantovana je tajnost potencijalnim dobrovoljcima. Njihova pisma komunističkim glasilima nisu bila objavljivana. „Dobrovoljci za Španiju“, *Slobodna Reč*, 6. januar 1937.

65 „Pozdrav iz Španije“, *Slobodna Reč*, 17. februar 1937.

Španiji odaslana poruka o odbrani donekle apstraktnih vrednosti poput demokratije, o borbi protiv imperijalizma i fašističke opasnosti.

Značaj dotadašnjeg rada komunista i njihovih organizacija svakako je dao izvesne rezultate. Racionalizacija ličnog učešća u ratnom sukobu bila je potrebna, a ona je bila na tragu onih ideja koje su zastupali komunisti. Tako je Ivan Linardić, ekonomski emigrant u Kanadi, kao jedan od razloga iseljenja naveo i pokušaj mobilizacije u Kraljevini SHS i njegovu mržnju prema vojsci. Međutim, kad je izbio rat u Španiji, on je „razlučio njen značaj“ i shvatio da je to borba naroda protiv „gospodskog bremena“ te odlučio: „da dadnem onom narodu što jedan čovjek može dati“.⁶⁶ Linardić je bio član radničkog pokreta, komunista i redovan čitalac *Borbe*, glasila hrvatskih komunista u Kanadi. Svakako da je uticaj partije nesumnjiv, ali je isto tako nesumnjiva bila ubedljivost i uverljivost argumenata koji su ga nagnali da se vojno angažuje. Suprotno Linardiću, Mate Volarić, iseljenik iz Kanade, učestvovao je u Prvom svetskom ratu, što je po svemu sudeći ostavilo duboki trag na njega. I pored traumatičnog iskustva, Volarić je doneo odluku da se priključi dobrovoljcima uz obrazloženje: „Kad sam se mogao boriti za imperijaliste i bogataše u svjetskom ratu, zašto da se ne mogu boriti za slobodu španjolskog naroda.“⁶⁷ Jasno je usvajanje političke poruke koja se mogla iščitati na stranicama komunističkih glasila, kao i usvajanje vrednosnih principa koji su učešće u ratu činili logičnim i potrebnim.⁶⁸

Pored isticanja univerzalnih vrednosti i jačanja saosećanja sa španskim narodom, racionalizacija učešća u građanskom ratu imala je i druge elemente koji su bili bliski potencijalnim dobrovoljcima. Pomenuto je tumačenje Španskog građanskog rata kroz prizmu događaja u Jugoslaviji i pravljenje paralela sa stanjem u jugoslovenskoj državi. Ovakav pristup bio je posebno važan u pokušaju privlačenja većeg broja dobrovoljaca. Putem glasila, sa skupova i skupština slata je poruka o suštinskoj povezanosti sudbine Španije i sudbine jugoslovenske države i jugoslovenskih naroda. Argumentacija je bila prilagođavana etnicitetu onih kojima se obraćalo. U *Radničkom glasniku*, glasilu hrvatskih komunista u SAD-u, pisalo je da bi, u slučaju pobeđe Musolinija i Hitlera, Hrvatska bila prva žrtva, odnosno da se u Madridu branio Zagreb.⁶⁹

66 AJ, 724, X-30/4, Uspomene iz Španjolskog rata, Slobodna misao 2. decembar 1939.

67 Osvrnuvši se na boravak na italijanskom frontu, Volarić je istakao „Teško je opisati grozote koje sam tamo video.“ AJ, 724, X-30/4, Mene je „Slobodna misao“ osvijestila, Slobodna misao 2. decembar 1939.

68 Kerol u analizi američkih dobrovoljaca navodi da je njih od ostalih koji su ulazili u istu ili sličnu kategoriju stanovništva a nisu se odazvali pozivu za Španiju, odvajala „politička svesnost“ („political consciousness“). Peter N. Carroll, *The Odyssey*, 19.

69 „Hrvatski Glas naopako piše o borbi španskog naroda i USSR“, *Radnički glasnik*, 21. jul 1937; John Peter Kraljić, *Croatian Community*, 53.

S druge strane, u pozivima srpskim iseljenicima akcenat je stavljan na tradiciju borbe za slobodu i pravdu. Postavilo se pitanje: „A mi Srbi? Smemo li se oglušiti da ne učestvujemo gde se vodi borba za pravdu, slobodu i istinu? Šta bi nam rekao čestiti Car Lazo, Miloš, Karađorđe, Vladika...“⁷⁰ Kada se govorilo o mogućim posledicama poraza španske republike, isticane su one koje su doticale Jugoslaviju: u slučaju pobede Hitlera i Musolinija, „onda će da počnu stezati obruč oko Jugoslavije“.⁷¹ Ovu poruku prenosili su i sami učesnici rata pa je tako Milo Damjanović, dobrovoljac iz Njujorka, poručio sunarodnicima u Americi: „U Španiji mi danas branimo domove i ognjišta Srba i svih Jugoslovena“, uz zaključak: „To je razlog zašto idem u Španiju.“⁷²

Konačno, rad jugoslovenskih komunista u Americi nije ostao bez rezultata. Može se reći da su, i u politički, ekonomski pa i prostorno nepovoljnim okolnostima, uspeali da uključe jedan broj jugoslovenskih iseljenika u transnacionalni pokret interbrigadista. Ipak, ti rezultati ostali su ograničeni na uzak krug političkih i ideoloških istomišljenika, ostavljajući najveći deo jugoslovenskog iseljništva van uticaja ovog komunistima predvođenog poduhvata.

Konspirativnost koja je, bar u nameri, trebalo da prati sabiranje dobrovoljaca, pratila je i organizaciju putovanja do konačnog odredišta. Ispraćaj dobrovoljaca odvijao se u tajnosti, u privatnim stanovima ili manjim lokalima.⁷³ U cilju očuvanja tajnosti čitavog procesa, korišćene su usluge putničkih agencija koje su suštinski bile pod kontrolom komunista u Americi.⁷⁴ Dobrovoljci koji su imali jugoslovensko državljanstvo obraćali su se jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima za putne isprave. Motiv koji su pojedinci navodili za dobijanje putne isprave, s obzirom na zabranu putovanja u Španiju, bila je poseta Jugoslaviji. Ilustrativna je molba za pasoš Joze Milkovića iz Kanade koji u pismu jugoslovenskom konzulu u Montrealu navodi: „Ja sam namislio da pođem u stari kraj za jedno godinu dana da se malo oporavim i vi-

70 „Srbima Sjedinjenih Država Amerike!“ *Slobodna reč*, 6. januar 1937.

71 „Ljuto pište – do neba se čuju“, *Slobodna Reč*, 13. januar 1937.

72 „M. Damjanović u Španiji“, *Slobodna Reč*, 24. mart 1937. - Crnogorski dobrovoljci iz SAD-a primetili su: „Ko ne želi vladu Musolinija i Hitlera u Jugoslaviji taj se mora s nama složiti.“ AJ, 724, Šp VII-d/12, Naši u Španiji. Zbornik posvećen borbama dobrovoljaca iz zemalja Jugoslavije u Španiji. Radnička biblioteka 8, 1938.

73 Mirko Marković, „O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla“, *Jugoslovenski napredni pokret u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi 1935–1945*, (Toronto: Nordam Jugoslav Publishers, 1983), 39.

74 U SAD-u se radilo o agenciji World Tourist Travel Agency (Carroll, *The Odyssey*, 67). Dobrovoljci iz Kanade putovali su preko luka u Montrealu ili Njujorku. Karte za Evropu, kako navodi Wentzell, kupovali su u agenciji Royal Ticket Office, u kojoj se nalazio štab Komunističke partije Kanade do osnivanja sopstvene kompanije Overseas Travel Ltd., maja 1937. Wentzell, *Canada's Foreign Enlistment Act*, 234.

dim svoju otadžbinu i koje sam ostavio tamo.⁷⁵ On je, po svemu sudeći, dobio traženu putnu ispravu, oputovao je u Španiju aprila 1937, gde je i poginuo.⁷⁶ U komentaru slučaja Matije Bolfa, koji je takođe dobio pasoš pod izgovorom da želi da poseti staru domovinu, iz jugoslovenskog konzulata u Montrealu kažu: „On kao i veliki broj naših iseljenika pošli su na ovaj način u Španiju.“⁷⁷ Nisu svi mogli ovim putem da dođu do putne isprave. Tako je srpski komunist M. Marković, koji je sa ilegalnim dokumentima došao u Sjedinjene Države, koristio, kako navodi, pasoš koji mu je izdao španski konzulat u Njujorku.⁷⁸

Putovalo se u grupama od nekoliko desetina dobrovoljaca. Od njih se očekivalo da ne pokazuju da postoji bilo kakva veza među njima. U praksi je bilo teško zadržati tajnovitost cele operacije. Nekada je razlog bila nesmotrenost pojedinaca, ponekad propusti same partije. Vođe puta,iskusni komunisti, potrudili su se da uklone iz prtljaga dobrovoljaca sve ono što je moglo otkriti pravu nameru putovanja pa su tako iz putnih torbi izbacivane knjige, leci komunističkog sadržaja itsl. Budući interbrigadisti su na prekookeansko putovanje kretali sa samo jednim malim koferom, u koji nije moglo stati onoliko stvari koliko je bilo potrebno za običnog putnika.⁷⁹ Prva grupa, u kojoj su se nalazili i jugoslovenski dobrovoljci, krenula je iz Amerike krajem 1936. godine.⁸⁰ U Francuskoj su prolazili kroz Centar za mobilizaciju dobrovoljaca.⁸¹ Jugosloveni su se javljali jugoslovenskom odseku.⁸² Bila je to prilika za susret sa partijskim drugovima koji su predvodili komunističku partiju stare domovine. I pre izbivanja rata u Španiji KPJ je uočila značaj iseljeničke zajednice u Americi i od nje očekivala, u prvom redu, materijalnu, ali i političku po-

75 AJ, Generalni konzulat u Montrealu (420), fasc. 5, Pismo Joze Milkovića jugoslovenskom konzulu u Montrealu, 18. januar 1937.

76 Prema podacima jugoslovenskog konzulata u Montrealu, Milković je bio aktivan u radničkom pokretu i bio je član Komunističke partije Kanade. U Španiji je bio angažovan u bataljonu Dimitrov. AJ, 420-5, A. Br. 3059, Generalni konzulat u Montrealu za Ministarstvo inostranih poslova, 24. septembar 1937.

77 AJ, 420-5, Pov. Br. 107, Generalni konzulat u Montrealu za Kraljevsko polsanstvo u Parizu, 24. maj 1938.

78 Marković je tom prilikom koristio ime Hose Pora Spoler. Marković, *Dani nezaboravni*, 7–8; AJ, 674, fasc. 43(76), dosije Mirka Markovića, Anketni list.

79 Nelson, *The Volunteers*, 21.

80 Iz Sjedinjenih Država prvi dobrovoljci ukrkali su se na brod „Normandija“ na Božić 1936. Ovu grupu činilo je 86 američkih dobrovoljaca. Carroll, *The Odyssey*, 68.

81 Na čelu Centra nalazio se francuski komunist Andre Marti (André Marti). Pavlaković, *Jugoslav Volunteers*, 36.

82 U Parizu je delovao Jugoslovenski komitet za pružanje pomoći republikanskoj Španiji. Slanje dobrovoljaca organizovao je M. Gorkić, a posle njegove smene J. B. Tito. Pavlaković, *Jugoslav Volunteers*, 28, 36; Mira Kolar Dimitrijević, „Sudjelovanje jugoslavenske ekonomske emigracije u španskom ratu“, *Španjolska 1936–1939*, Prilozi, 158; Savo Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990), 107.

držku.⁸³ Dolazak jugoslovenskih interbrigadista u Pariz otvorio je prostor za konkretizovanje ovih očekivanja. Od dobrovoljaca koji su se javili jugoslovenskom centru, tražen je novac kao prilog za glasilo jugoslovenskih komunisti i rad KPJ. Tako je M. Volarić dao 50 dolara za političke kažnjenike,⁸⁴ dok je M. Blažević priložio 90 dolara i 375 pezeta za KPJ.⁸⁵ Posebno vrednim pokazalo se to što su dobrovoljci dolazili sa svojim putnim ispravama. Isprave pojedaca su ostajale u Parizu i kasnije su ih jugoslovenski komunisti koristili kako bi sakrili identitet prilikom kretanja po evropskom kontinentu.⁸⁶ Još jednom se pokazala snaga partijske poslušnosti i hijerarhije u odlučivanju. Kada se postavilo pitanje upućivanja Mirka Markovića u Španiju, uprkos insistiranju Milana Gorkića da on postane deo KPJ, Marković, pozivajući se na naređenje Kominterne, postaje deo američkih vojnih formacija kao vođa brigade Džordž Vašington.⁸⁷

Po dolasku u Španiju i štab Internacionalnih brigada, jugoslovenski dobrovoljci postajali su deo XV interbrigade i aktivni učesnici rata. Postojale su tri vojne formacije koje su reprezentovale dobrovoljce iz Severne Amerike: brigade Abraham Linkoln,⁸⁸ Džordž Vašington i od kanadskih interbrigadista Mekenzi-Papino (McKenzie-Papineau).⁸⁹ Jugoslovenski dobrovoljci iz SAD-a bili su prisutni u tri brigade, ali i u drugima u kojima su se nalazili jugoslovenski interbrigadisti iz drugih zemalja. Većina Jugoslovena iz Amerike

83 AJ, Generalni konzulat u Čikagu (414), fasc. 4, Prepis: Odluke Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o radu među radnicima-iseljenicima u inostranstvu, bez datuma. - U međuratnom periodu KPJ je pokazivala zanimanje za iseljenike u Americi, pre svega komuniste, očekujući podršku radu partije u Evropi. Pitanje rada među emigracijom postaje redovna tema na sastancima KPJ posle 1934. Dimitrijević navodi da je 26. aprila 1934. KPJ donela odluku, na predlog Nikole Kovačevića, da izdaje poseban bilten koji bi se bavio pitanjem emigracije. Mira Kolar Dimitrijević, „Odnos KPJ prema jugoslovenskoj radničkoj emigraciji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1984, br. 2, 65–83.

84 AJ, 724, sig. Šp VIII-V/9, dosije Mate Volarić, Autobiografija.

85 AJ, 674, fasc. 39(69), dosije Marko Blažević.

86 Ova praksa bila je izvor neugodnosti za pojedince u kasnijim godinama njihovog života. F. Koščić je u Parizu predao svoja dokumenta, ali prilikom povratka iz Španije, kako navodi, nije ih dobio natrag. Ovo je bar za kratko vreme uslovalo problem dokazivanja radnog staža u Jugoslaviji, gde se posle Drugog svetskog rata Koščić doselio. AJ, 674, fasc. 42(75), dosije Franjo Koščić.

87 Marković navodi da mu je Gorkić naložio da ide u Španiju kao predstavnik CK KPJ pri štabu Internacionalnih brigada, ali mu je Marković odgovorio da je odluka Kominterne da se on priključi američkim dobrovoljcima. Марковић, *Дани незаборавни*, 10.

88 U jednom trenutku, nakon spajanja dva odreda posle velikih gubitaka u bici na Brunetu jula 1937, na čelu novoformiranog odreda našla su se dvojica interbrigadista poreklom Jugoslovena. Za kapetana odreda imenovan je Mirko Marković dok je politički komesar postao Stiv Nelson. Vrlo brzo Marković je smenjen sa položaja komandanta pošto je odbio da poslušna naredbu o slanju odreda na front. Umesto njega komandu je preuzeo Stiv Nelson. O formiranju i delovanju ove brigade videti: Carroll, *The Odyssey*, 142–144.

89 O brigadi videti: Petrou, *Renegades*.

borila se u svojstvu običnih vojnika na frontu i bili su učesnici svih velikih bitaka koje su obeležile rat u Španiji. Svega nekolicina, poput Mirka Markovića, komandanta brigade Džordž Vašington sa činom kapetana, zauzela je vodeće pozicije unutar međunarodnih snaga. Nekoliko njih je u toku ratnih dešavanja zauzimalo položaj političkog komesara. Jedan je bio i Jovan Đajić. Prema podacima Džona Kraljića, u Španiji je poginulo 17 dobrovoljaca jugoslovenskog porekla koji su došli iz Sjedinjenih Država i 18 dobrovoljaca iz Kanade.⁹⁰

POSLE ŠPANIJE

Okončanje rata u Španiji i povratak jugoslovenskih dobrovoljaca u Sjedinjene Države odnosno Kanadu nisu značili i kraj njihovog političkog i javnog aktivizma. Uostalom, i iz ugla samih interbrigadista rat u Španiji je percipiran, ne isključivo ili čak najmanje, kao građanski rat, već u prvom redu kao sukob ideologija i vrednosti, odnosno borba između demokratskog principa i fašističke totalitarne ideologije. Poraz španskih lojalista, iako prihvaćen kao „težak udarac“,⁹¹ predstavljao je samo jedno gorko iskustvo za učesnike rata ali ne i kraj borbe za ostvarenje vrednosti i konačnu realizaciju ciljeva definisanih komunističkom ideologijom. Uteha je ležala u činjenici, kako je primetio interbrigadista Marko Blažević, „da je radni narod nepobjediv i da je historija na našoj strani“. Zato: „Na vagi historije ne čini razlike hoće li sloboda doći za pet, deset ili dvadeset godina, samo ona dolazi.“⁹²

Za pojedine učesnike rata iz redova jugoslovenskog iseljeničtva u Severnoj Americi sa okončanjem rata u Španiji je i zaista stavljena tačka na njihov politički aktivizam. S druge strane, za većinu borba protiv fašizma je poprimila nove oblike i sadržaje uslovljene izmenjenim istorijskim okolnostima koje su usledili neposredno nakon Španskog građanskog rata. Politički pragmatizam Moskve, koji je rezultirao sporazumom sa nacističkom Nemačkom, do izvesne mere modifikovao je javne nastupe komunista, uključujući i jugoslovenske članove, u Severnoj Americi. Stoga se neposredno nakon izbijanja Drugog svetskog rata insistiralo na imperijalističkom karakteru ovog sukoba. Partijska disciplina i uverenost u nepogrešivost politike Sovjetskog Saveza otклонila je ili bar potisnula moguće nedoumice oko ispravnosti takvih stavova.

90 Kraljić, „The Croatian Community“, 87. - Mira Kolar Dimitrijević navodi podatak o 15 poginulih jugoslovenskih dobrovoljaca iz SAD-a (Kolar Dimitrijević, „Sudjelovanje“, 165). Prema P. Kerolu trećina američkih dobrovoljaca poginula je u Španiji. Poslednji Amerikanac napustio je Španiju februara 1939. Carroll, *The Odyssey*, 204.

91 AJ, 724, Šp X-30/4, „Prelaz rijeke Ebro“, *Slobodna misao*, 2. decembar 1939, 21. - Kako navodi Peter N. Carroll, poraz u Španiji izazvao je osećanje lične tragedije kod većine učesnika rata. Carroll, *The Odyssey*, 4.

92 AJ, 724, Šp X-30/4, „Prelaz rijeke Ebro“, *Slobodna misao*, 2. decembar 1939, 21.

Nije bilo odstupanja od ovakvog tumačenja ni u redovima jugoslovenskih komunističara. Hitlerova agresija na Čehoslovačku 1938. godine jednodušno je naišla na osudu jugoslovenskih iseljenika uključujući i jugoslovenske komuniste.⁹³ Međutim, svega godinu dana kasnije, na skupu hrvatskih komunističara u Njujorku moglo se čuti da „naša parola nije više u borbu protiv fašizma“ već „u borbu protiv imperijalističkog rata“. Jedino ispravno držanje, za jugoslovenske komuniste, imala je Rusija, koja „nema nikakve imperijalističke težnje“.⁹⁴ Tako je sovjetski ulazak na teritoriju Poljske prikazan kao oslobodilačka akcija „za potlačene Beloruse i Ukrajince“⁹⁵ a zauzimanje Besarabije i Bukovine bilo je „oslobođenje“ od rumunskih velikoposjednika i vlastodržaca.⁹⁶

I u ovom periodu svojevrstne političke i ideološke konfuzije, duh zajedništva ostvaren u godinama zajedničke borbe protiv Frankovih ustanika, još jednom se iskazao kroz davanje podrške saborcima koji su se suočavali sa novim izazovima, koji su često bili posledica učesća u Španskom građanskom ratu. Protesti su upućeni jugoslovenskoj vladi zbog zadržavanja jugoslovenskih dobrovoljaca u logorima u Francuskoj.⁹⁷ Pružana je podrška onima koji su nailazili na prepreke u pokušaju da se vrate u Severnu Ameriku. Naime, bez regulisanog statusa u Americi, pojedini jugoslovenski dobrovoljci suočili su se sa mogućom deportacijom. Španski dobrovoljac Džordž Delić (George Delich) uspeo je da ostane u SAD-u uprkos pokrenutom procesu za deportaciju.⁹⁸ Manje sreće imao je srpski komunističar Mirko Marković. Posle propalog pokušaja ilegalnog ulaska u SAD, on je započeo višemesečnu borbu protiv odluke američkih vlasti da ga deportuju. U toj borbi oslonac su mu bili saborci, u prvom redu oni iz redova jugoslovenskog iseljeničtva. Upućivani su apeli američkim službama i isticane vojničke zasluge Markovića. U Njujorku je decembra 1938. održan skup podrške španskim dobrovoljcima, istaknuta je želja za nastavkom borbe za špansku demokratiju, upućen je zahtev američkoj vladi da podigne embargo za pomoć Španiji. Na skupu, kome je prisustvovalo, prema podacima jugoslovenskog konzula u Njujorku, oko 100 lica,

93 Na skupu u Pitsburgu 3. decembra 1938, u prisustvu 400 delegata predstavnika jugoslovenskih, čeških, poljskih, slovačkih iseljenika, osuđena je Hitlerova agresija na Čehoslovačku. Lojen, *Uspomene*, 198–199.

94 Tom prilikom istaknuto je i da je u komunističkom interesu da Amerika i Jugoslavija ostanu neutralne. AJ, 449-6, Str. pov. 55, Predmet: Skupština hrvatskog odeljenja komunističke partije u New York-u, 9. novembar 1939.

95 AJ, 38-111, Pov. br. 8111, K. Fotić za Ministarstvo spoljnih poslova, političko odeljenje, 14. oktobar 1939.

96 AJ, 38-61, *Slobodna reč*, Komunistička štampa, jul 1940.

97 Predstavku za jugoslovensku vladu poslao je Edo Jardas u ime Hrvatskog prosvetnog saveza. AJ, 420-3, Pov. 272/39, Generalni konzul u Montrealu, V. Vukmirović za Ministarstvo inostranih poslova, 4. oktobar 1939.

98 Carroll, *The Odyssey*, 215.

data je takođe podrška Markoviću i njegovoj borbi za ostanak u Americi. Učesnik Španskog građanskog rata Džon Gerlach (John Gerlach/Ivan Rujevčić) tom prilikom je istakao da bi deportacija Markovića u Jugoslaviju za njega značila smrt. Od jugoslovenskog konzula u Njujorku zatraženo je da mu izda jugoslovenski pasoš, što bi mu omogućilo da otputuje u zemlju u koju želi.⁹⁹ Sam Marković se lično obratio jugoslovenskom konzulu sa zahtevom za dobijanje jugoslovenske putne isprave sa kojom bi mogao da otputuje na Kubu. Kako navodi jugoslovenski konzul, Markovićeova namera je bila da na Kubi pribavi legalne papire koji bi mu omogućili povratak u SAD.¹⁰⁰

U rešavanju ovog pitanja još jednom se manifestovala politika jugoslovenske države prema dobrovoljcima. U razmatranju mogućih rešenja i potencijalnih implikacija, poslanik u Vašingtonu Konstantin Fotić je izneo stav da je potrebno postupati po raspisu MUP-a od 3. marta 1937, odnosno utvrditi gubitak državljanstva za one koji su stupili u vojsku bilo koje zaraćene strane u Španiji.¹⁰¹ Američki propisi, pak, bili su jasni a pozivanje na vojne zasluge odnosilo se na učešće u ratu koji zvanična Amerika nije podržavala. I pored ulaska u brak sa američkom državljankom jugoslovenskog porekla, Marković je bio prisiljen da 3. januara 1939. napusti teritoriju SAD-a. Posle godinu dana provedenih na Kubi, uspeo je da dobije ulaznu vizu od američkog konzulata u Havani i legalnim putem se vrati u Sjedinjene Države.¹⁰²

Tokom Drugog svetskog rata jugoslovenski interbrigadisti su bili angažovani na višestruke i različite načine. Njihov aktivizam je bio određen ideološkom pripadnošću, jugoslovenskim poreklom i realnošću zbivanja u okupiranoj Jugoslaviji. Istupanje protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, podrška otporu okupaciji, insistiranje na jugoslovenskom jedinstvu, a sa po-

99 Prisutnima se obratio i sam Mirko Marković, koji je uz kauciju od 1.000 dolara bio pušten sa ostrva Elis do konačne odluke o deportaciji. Na skupu je govorio i Stiv Nelson (Steve Nelson odnosno Stjepan Mesaroš) koji je, obrativši se prisutnima na engleskom, akcenat stavio na objašnjenje razloga učešća u Španskom građanskom ratu. Konačno, sakupljeno je 135 dolara za pomoć španskim dobrovoljcima. AJ, 449-6, Izveštaj Luke Mićovića za D. Stojanovića, generalnog konzula u Njujorku, 30. decembar 1938.

100 Prema rečima konzula Stojanovića, bio je to prvi put da je Marković stupio u kontakt sa nekim zvaničnim jugoslovenskim predstavništvom u Americi. AJ, 449-6, Pov. br. 352, Generalni konzul Stojanović za poslanika Konstantina Fotića, 29. decembar 1938.

101 Konzul Stojanović izneo je moguća rešenja vezana za traženje M. Markovića. Bilo je moguće izdati mu putnu ispravu ali uz rizik da bi se nakon odlaska na Kubu Marković vratio u SAD i nastavio sa svojim komunističkim radom. Izdavanjem pasavana umesto pasoša, Markoviću bi se omogućio povratak u Jugoslaviju ali uz rizik da bi on nastavio da radi protiv države. I konačno, bilo je moguće oduzeti mu državljanstvo zbog učešća u stranoj vojsci. AJ, 449-6, Pov. br. 352, Generalni konzul u Njujorku Stojanović za poslanika u Vašingtonu K. Fotića 29. decembar 1938; AJ, 449-6, Pov. br. 4, Poslanik K. Fotić za konzula Stojanovića, 7. januar 1939.

102 O iskustvu deportacije i boravka na Kubi: Марковић, *Дани незаборавни*, 291–307.

javom NOP-a i davanje svakovrsne podrške partizanskom pokretu i komunističkom vođstvu, obeležili su delovanje jugoslovenskih komunista u Severnoj Americi. Svoje mesto u političkom i javnom aktivizmu našli su i bivši interbrigadisti. Za pojedince, učesće u španskom sukobu direktno je uticalo na njihov angažman tokom ratnih godina. Naime, pokazalo se da špansko iskustvo nije bilo značajno samo za odnose unutar malobrojne ali vidljive zajednice jugoslovenskih komunista već da je ono percipirano kod drugih kao važno u novim istorijskim okolnostima. Kada je Britanska obaveštajna služba pokušala da u Severnoj Americi dođe do osoba poreklom iz jugoistočne Evrope koje bi bile voljne da odu u okupiranu Jugoslaviju i ostvare vezu sa pokretom otpora, britanski i američki obaveštajci takve ljude su tražili upravo među španskim dobrovoljcima.¹⁰³ Pokušaj odlaska jedne grupe jugoslovenskih komunista, uključujući i nekolicinu bivših španskih boraca, u okupiranu Jugoslaviju krajem 1942. završio se neuspešno pošto je brod na kome su se nalazili torpedovan.¹⁰⁴ Jedan broj Jugoslovena iz SAD-a i Kanade, među njima i jedan broj bivših španskih dobrovoljaca, ipak je uspešno stigao na okupiranu teritoriju i pridružio se snagama NOP-a.¹⁰⁵ Među njima je bio i Amerikanac jugoslovenskog porekla, već pomenuti Džordž Deliće. Njegova sudbina je pokazala da, iako nosi izvesnu političku težinu, iskustvo interbrigadiste nije dovoljno kao potvrda pravovernosti, već je politička i ideološka lojalnost iznova morala da se dokazuje u novim okolnostima.¹⁰⁶

103 Petru navodi da je u leto 1941. Vilijam Donovan stupio u vezu sa Miltonom Volfom, američkim piscem, članom komunističke partije i učesnikom Španskog građanskog rata, i preko njega ostvario saradnju sa Markovićem i Tomom Babinom. Zahvaljujući njima uspeo je da regrutuje 11 Jugoslovena i tri Grka, koji su prošli obuku OSS-a. (Michael Petrou, „Melancoly Courage and Peasant Shewd Cuning. The Recruitment of Yugoslav-Canadians for Special Operations Executive Missions during the Seconde World War”, *Journal of the Canadian Historical Association* 2018, New Series, Vol. 29, No. 1, 49). Piter Kerol takođe pominje ovu akciju koju je inicirala Britanska obaveštajna služba, ali navodi da je Marković odbio da saraduje u sakupljanju dobrovoljaca (Caroll, *Odysey*, 244–246). U Kanadi, jedna od osoba kojoj se Bejli obratio bio je bivši interbrigadista Edo Jardas. Pored njega, Bejli je na proleće 1942. kontaktirao i Nikolu Kovačevića Klajna i Bugarina Kostu Todorova. (Petrou, *Melancoly*, 50).

104 Saglasnost za uključivanje u ovu akciju dao je Centralni komitet Komunističke partije Kanade. Među posadom nalazili su se i Stevan Serdar i Lazar Jelić, učesnici Španskog građanskog rata. Oni će se, uprkos ovom neuspehu, ipak domoći jugoslovenske teritorije posredstvom britanske misije. Detaljni prikaz ovog poduhvata dao je Božo Prpić i sam član ove ekspedicije. Božo Prpić, *Preko Atlantika u partizane*, (Zagreb: Izdanje Matice iseljenika Hrvatske, 1955).

105 Kao članovi britanske vojne misije u okupiranu Jugoslaviju su došli, između ostalih, španski borci iz Kanade Lazar Jelić i Anton Šimić, Petar Erdeljac, Pavao Pavlić, Stevan Serdar, kao i Pero Simčić iz Sjedinjenih Država. Prpić, *Preko Atlantika*, 144–152.

106 Neposredno nakon rata, Deliće su nove jugoslovenske vlasti optužile da je američki špijun i on streljan je. Carroll, *Odysey*, 244–247.

Nekadašnji interbrigadisti, u sklopu ukupnog napora jugoslovenskih komunista na tlu Severne Amerike, učestvovali su u prikupljanju pomoći za narod u okupiranoj Jugoslaviji, davali su u prvim godinama rata podršku četničkom otporu, odnosno sa pojavom NOP-a partizanskom pokretu i, konačno, političkim inicijativama partizanskog vođstva za stvaranje nove Jugoslavije predvođene Komunističkom partijom. Ono što je nesumnjivo odredilo ukupni politički i javni aktivizam jugoslovenskih komunista u Americi, uključujući i onaj bivših španskih dobrovoljaca, bile su promene u vojnom i političkom smislu na tlu okupirane Jugoslavije. U Sjedinjenim Državama, istaknuto mesto u organizaciji rada i dobijanju javne podrške za partizanski pokret, a zatim i političke promene u Jugoslaviji, imao je u prvom redu Mirko Marković, koji je preuzeo rukovodstvo nad srpskom sekcijom komunističkog pokreta. Značajnu ulogu imao je i „Španac“ Tomo Babin, koji se nalazio na čelu Kluba jugoslovenskih pomoraca i aktivno učestvovao u svim akcijama koje su bile usmerene ka davanju podrške partizanskom pokretu i novoj Jugoslaviji. U Kanadi Edo (Edvard) Jardas, koji je po povratku iz Španije primljen u Centralni komitet Komunističke partije Kanade,¹⁰⁷ angažovao se tokom ratnih godina na organizovanju podrške NOP-u. Jurij Matešić je od 1942. do 1946. uređivao slovenačke radničke novine *Edinost*, dok je Jovan Đajić uređivao glasilo srpskih komunista *Jedinstvo*.¹⁰⁸ Jardas i Matešić angažovali su se u organizaciji *Vijeće Kanađana južnoslovenskog porekla* koja je osnovana 1944. sa ciljem pružanja političke i humanitarne podrške partizanskom pokretu.¹⁰⁹ Oni su bili učesnici Španskog građanskog rata i to iskustvo je nesumnjivo ostavilo traga, ali je njihova uloga u godinama Drugog svetskog rata proizilazila iz njihove pozicije u hijerarhiji komunističke organizacije.

EPILOG

Borba za pravednije društvo bila je primarni razlog učešća jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom građanskom ratu. Stvaranjem nove Jugoslavije činilo se da je taj cilj ostvaren bar na prostoru domovine iz koje su se iselili. Stoga nije čudila želja većine bivših interbrigadista iz Amerike da se vrate u stari kraj. Tome u prilog išla je politika nove komunističke vlasti u Jugoslaviji koja je za potrebe obnove zemlje i njenog privrednog razvoja orga-

107 Kraljic, „The Croatian Community”, 109.

108 AJ, 724, Šp VIII- M/ 63, dosije Juraj Matešić. - Đajić je takođe uređivao listove *Pravda* i *Srpski Glasnik*. AJ, 724, Šp VIII-Đ/1, dosije Jovan Đajić.

109 Grubić, „Kratak opis”, 171; AJ, 724, Šp VIII- M/ 63, dosije Juraj Matešić.

nizovala povratak jugoslovenskih iseljenika, posebno onih iz industrijski razvijenih zemalja.¹¹⁰

Povratak jugoslovenskih iseljenika iz Severne Amerike započeo je neposredno po okončanju Drugog svetskog rata, a aktivnu ulogu u procesu organizovanja povratka imali su i sami interbrigadisti. Tako je bivši španski dobrovoljac iz Kanade Stevan Serdar, zaposlen na mestu socijalnog atašea pri Kraljevskom poslanstvu u Otavi, bio angažovan na organizovanju povratka iseljenika iz ove zemlje.¹¹¹ Prva grupa iseljenika je krenula u Jugoslaviju juna 1947. na brodu „Radnik“, koji su, prema rečima Serdara, kupili sami iseljenici.¹¹² Prema raspoloživim podacima, samo iz Kanade u Jugoslaviju se vratilo bar 40% učesnika Španskog građanskog rata. Najmasovniji povratak interbrigadista bio je u periodu od 1946. do 1948, mada je bilo i onih koji su se vratili u kasnijim decenijama.¹¹³ Pojedini interbrigadisti odlučili su se na povratak čak i kad je to značilo rastavljanje od porodice koju su imali u zemlji useljenja.¹¹⁴ Očekivano, vodeće ličnosti jugoslovenskih komunista i organizatori rada u prilog NOP-a i nove Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata takođe su se vratili u oslobođenu domovinu. Mirko Marković je došao u Jugoslaviju već 1945, dok se Edvard Jardas vratio nešto kasnije, 1948. godine.

U novoj Jugoslaviji oni postaju deo političkih, privrednih, kulturnih struktura. Marković je dobio posao u Tanjugu a zatim i mesto na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.¹¹⁵ Jardas je službovao u državnim organima Federacije.¹¹⁶ Pojedini interbrigadisti našli su se na poslovima koji su u velikoj meri odudarali od njihovog stečenog obrazovanja i radnog iskustva. Tako je Anton Drašner, sa svega četiri godine osnovne i tri građanske škole, po povratku u Jugoslaviju dobio mesto direktora fabrike nameštaja u Zrenjaninu.¹¹⁷ Drugi su nastavili rad u okviru industrijske proizvodnje i rudarstva. Iskustvo života povratnika-španskih boraca u jugoslovenskoj državi bilo je različito. U

110 Pored iseljenika jugoslovenskog porekla, vlasti bile su otvorene i za angažman stranih stručnjaka koji bi svojim znanjem i umećem omogućili obnovu države. O tome videti: Саша Илић, *Странци „гастарбајтери“*. Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године, (Београд: Архив Југославије, 2020).

111 AJ, 724, Šp VIII S/10, dosije Stevan Serdar.

112 Pored ljudi, organizovan je transport mašina neophodnih za industrijsku proizvodnju. Kako navodi S. Serdar, 1947. godine, pored 500 povratnika, u Jugoslaviju su stigle i mašine u vrednosti od nekoliko miliona dolara. AJ, 724, Šp VIII sS9, dosije Stevan Serdar.

113 Tako se Ivan Švornić vratio iz Kanade u Jugoslaviju 1964, nakon odlaska u penziju. AJ, 674-44(77,78), dosije Ivan Švornić.

114 Filip Serdar se vratio u Jugoslaviju 1948. sa ženom i decom. Međutim, već 1953. žena i deca su se vratili u Kanadu. AJ, 674-45(79), dosije Filip Serdar.

115 AJ, 674-43(76) dosije Mirko Marković, Biografski podaci.

116 AJ, 674-41(74), dosije Edvard Jardas, karton ličnih podataka.

117 AJ, 674-40(73), dosije Anton Drašner, karton ličnih podataka.

ekonomskom smislu, ono je pratilo ili se uklopilo u iskustvo najvećeg broja građana nove Jugoslavije. Nezadovoljstvo materijalnim položajem, opravdano ili ne u kontekstu ukupnog ekonomskog stanja u državi, moglo se iščitati u molbama interbrigadista, zahtevima za uvećanjem penzija i ocenom svog materijalnog statusa u pojedinim slučajevima kao „bednog“.¹¹⁸ Konačno, u dostupnoj građi zabeležen je bar jedan slučaj jugoslovenskog dobrovoljca koji je odlučio da se vrati u Severnu Ameriku.¹¹⁹

U političkom smislu ovi povratnici, do tada uglavnom članovi KP SAD i KPK, postali su članovi KPJ. Novi izazov u političkom životu svakako je predstavljala Rezolucija IB-a i za jedan broj španskih dobrovoljaca odnos prema raskidu Jugoslavije sa Moskvom značio je izloženost političkom i krivičnom progonu. Kako navodi Vukliš, trideset šest interbrigadista našlo se na Golom otoku.¹²⁰ Među njima su bili i dobrovoljci iz Severne Amerike. Svakako najpoznatiji bio je Mirko Marković, koji je zauzeo stav u prilog Rezoluciji zbog čega je otpušten sa fakulteta a zatim i poslat na Goli otok.¹²¹ Ni oni učesnici Španskog građanskog rata koji su ostali u Americi nisu mogli izbeći izjašnjavanje o ovom političkom rascepu. Oni koji su ostali uz jugoslovensko rukovodstvo rizikovali su gubitak prijatelja, podrške američkih i kanadskih saboraca, isključivanje iz organizacija koje su bile utočište za politički i društveni život, ali za razliku od saboraca u Jugoslaviji njihova sloboda i životi nisu bili ugroženi.

Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom građanskom ratu koji su se vratili u domovinu suočavali su se i u posleratnim decenijama sa iskušenjima ekonomske i političke prirode. Nova Jugoslavija je trebalo da predstavlja onaj ideal koji ih je vodio u njihovoj odluci da daju svoj doprinos u borbama u Španiji. Jedan broj dobrovoljaca u novoj Jugoslaviji je video konačno oteotvorenje onih principa za koje su se borili, a za pojedince taj ideal se pokazao kao iluzija. Svi oni ipak ostaju deo zajednice španskih boraca u Jugoslaviji i pripadnici organizacije španskih boraca. Kao svedoci događaja u Španiji, ovi dobrovoljci ponudili su nov ugao posmatranja iskustva interbrigadista, ali, u širem smislu, i iseljeničkog iskustva Jugoslovena iz Severne Amerike.

118 AJ, 724, Šp VIII-B/68, dosije Trifun Buzev. Ivan Kalanj po povratku u Jugoslaviju zaposlio se kao mašinista u borskom rudniku. Njegova pisma svedoče o dubokom nezadovoljstvu stanjem u kojem je živeo. AJ, 724, Šp VIII-K/25, dosije Ivan Kalanj.

119 Ivan Derenčinović se vratio u Jugoslaviju iz Kanade 1948. ali se već 1951. ponovo iselio u Kanadu gde mu je ostala žena. AJ, 674-40(73), dosije Ivan Derenčinović, Pismo Ivana Derenčinovića Udruženju bivših dobrovoljaca španske republikanske vojske, 12. jul 1977.

120 Vladan Vukliš, *Sjećanje na Španiju: Španski građanski rat u jugoslovenskoj historiografiji i memoaristici 1945–1991*, (Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2013), 135.

121 AJ, 724, Šp VIII- M/58, dosije Mirko Marković.

REZIME

Na odnos jugoslovenskih iseljenika u Severnoj Americi prema Španskom građanskom ratu uticali su različiti faktori. Svakako je neposredan uticaj dolazio iz novog, američkog okruženja, odnosno bio je rezultat politike novih domovina, SAD-a i Kanade, kao i stavova koji su se profilisali unutar američkog javnog mnjenja. Imigrantski status, odnos prema političkoj realnosti u staroj domovini, nacionalna pripadnost, političko i ideološko opredeljenje i lične preferencije upotpunjavali su složeni mozaik faktora koji su u konačnom ishodu oblikovali javno izražene stavove i vrednosno tumačenje događaja u Španiji. Ovaj odnos se kretao u rasponu od jasno artikulisane podrške, preko zadržavanja neutralne pozicije do, u znatno manjoj meri, iskazivanja simpatija prema ustanicima Franciska Franka. Puna podrška dolazila je iz redova jugoslovenskih komunističkih organizacija u Severnoj Americi. Jugoslovenski komunisti, organizovani u nacionalne sekcije, srpsku, hrvatsku, slovenačku, u javnim nastupima su se zauzimali za špansku republiku, isticali su opasnost od fašizma i ukazivali na dalekosežnost političkih posledica ishoda rata u Španiji. Kada je odlukom Moskve započeo proces prikupljanja dobrovoljaca za Španiju, očekivano, jugoslovenski komunisti u Severnoj Americi imali su vodeću ulogu unutar jugoslovenskog iseljeničkog korpusa u prikupljanju i slanju dobrovoljaca na špansko ratište. Nešto više od 150 jugoslovenskih iseljenika, u najvećem broju članova komunističke partije, priključilo se Internacionalnim brigadama koje su formirane na tlu Španije. Nakon poraza Španske republike većina se vratila u Severnu Ameriku i nastavila politički rad u okviru smernica koje su dolazile iz Sovjetskog Saveza. Nekadašnji španski borci angažovali su se i tokom Drugog svetskog rata na različite načine, uključivanjem u vojsku SAD-a i Kanade, učešćem u britanskim vojnim misijama na tlu okupirane Jugoslavije ili davanjem političke i humanitarne pomoći partizanskom pokretu i novoj Jugoslaviji. Posle okončanja rata nekoliko desetina „Španaca“ vratilo se u novu Jugoslaviju, koja je za pojedince predstavljala realizaciju političkih ideala, dok za druge postaje izvorom novih iskušenja.

SOURCES AND LITERATURE

- Arhiv Jugoslavije: fond Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske (674); fond Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom građanskom ratu (724); fond Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu (371); fond Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Montrealu (420); fond Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Njujorku (449); fond Generalni konzulat u Čikagu (414); fond Centralni presbiro (38).

- Carroll, Peter N. *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade. Americans in the Spanish Civil War*. Stanford (California): Stanford University Press, 1994.
- Čizmić, Ivan. *Povijest Hrvatske bratske zajednice 1894–1994*. Zagreb: Golden Marketing, 1994.
- Grubić, Miloš. „Kratak opis istorije radničkog pokreta doseljenika iz Jugoslavije u Kanadu“. *Jugoslovenski napredni pokret u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi 1935–1945*, 153–177. Toronto: Nordam Jugoslav Publishers, 1983.
- Ilić, Saša. *Stranci „gastarbajteri“: Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950. godine*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (cyrillic)
- *Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922–1939*, prir. Pavao Jonjić, Ante Laušić. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998.
- Kolar Dimitrijević, Mira. „Odnos KPJ prema jugoslovenskoj radničkoj emigraciji“. *Časopis za suvremenu povijest*, 1984, br. 2, 65–83.
- Kolar Dimitrijević, Mira. „Sudjelovanje jugoslavenske ekonomske emigracije u španjolskom ratu“. *Španjolska 1936–1939. Prilozi sa znanstvenog savjetovanja*, 157–169. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, 1986.
- Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Jugoslovenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939“. *Časopis za suvremenu povijest* 19(2), 1–26.
- Kraljic, John Peter. „The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War“. MA thesis, Hunter College, The City University of New York, 2002.
- Kraljic, John. „The Croatian section of the Communist Party of the United States and the 'United Front' 1934–1939“. *Review of Croatian History* 5/2009, No. 1, 137–167.
- Lešnik, Avgust. „'Krv i život za slobodu' – jugoslovenski interbrigadisti u Španiji (1936–1939)“. *Vojnoistorijski glasnik* 1–2/2007, 21–49.
- Lojen, Stjepan. *Uspomene jednog iseljenika*. Zagreb: Znanje, 1963.
- Lompar, Rastko, Jasna Popović. „Politika Kraljevine Jugoslavije prema Španskom građanskom ratu 1936–1939: između neutralnosti i antikomunizma“. *Srpska politička misao* 1/2019, god. 26, vol. 63, 321–339.
- Marković, Mirko. *Odabrani put (memoari)*. Podgorica: CID, 1997. (cyrillic)
- Marković, Mirko. *Dani nezaboravni: uspomene jednog interbrigadiste iz Španije*. Cetinje: Obod, 1973. (cyrillic)
- Marković, Mirko. *Borba u Americi za novu Jugoslaviju*. Beograd: Prosveta, 1946. (cyrillic)
- Marković, Mirko. „O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanađana jugoslovenskog porijekla“. *Jugoslovenski napredni pokret u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi 1935–1945*, 15–63. Toronto: Nordam Jugoslav Publishers, 1983.
- Molek, Ivan. *Slovene Immigrant History: 1900–1950. Autobiographica sketches*. Dover: Delaware, 1979.

- Nelson, Steve. *The Volunteers*. Berlin: Seven Seas Publishers, 1958.
- Nikšić, Tomo. *U svijetu za istinom*. Zagreb: Izdavač Drago Zdunić, 1982.
- Očak, dr Ivan. *Braća Cvijić*. Zagreb: Spektar-Globus, 1982.
- Pavlaković, Vjeran. *Yugoslav Volunteers in the Spanish Civil War*, Research Paper Series of Rosa Luxemburg Stiftung, Southern Europe No 4. Belgrade, 2016.
- Petrou, Michael. *Renegades, Canadians in the Spanish Civil War*. University of British Columbia Press, Vancouver, Toronto, 2008.
- Petrou, Michael. "Melancoly Courage and Peasant Shewd Cuning. The Recruitment of Yugoslav-Canadians for Special Operations Executive Missions during the Seconde World War". *Journal of the Canadian Historical Association* 2018, New Series, Vol. 29, No. 1, 39–71.
- Pešić, Savo. *Španjolski građanski rat i KPJ*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990.
- Richardson, R. Dan. *Comintern Army. The International Brigades and the Spanish Civil War*. Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky, 1982.
- Tierney, Dominik. „Franklin D. Roosevelt and Covert Aid to the Loyalists in the Spanish civil war 1936–1939“. *Journal of Contemporary History*, Vol 39 (3) 2004, 299–313.
- Tierney, Dominic. *FDR and the Spanish Civil War, Neutrality and commitment in the struggle that divided America*. Durham and London: Duke University Press, 2007.
- *Španija: 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, I–V. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971.
- Vukliš, Vladan. *Sjećanje na Španiju: Španski građanski rat u jugoslovenskoj istoriografiji i memoaristici 1945–1991*. Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2013.
- Wentzell, Tyler. "Canada's Foreign Enlistment Act and the Spanish Civil War". *Labour/Le Travail* 80 (Fall 2017), 213–246.

- *Amerikanski Srbobran*
- *Slobodna Reč*

SUMMARY

YUGOSLAV EMIGRANTS IN NORTH AMERICA
AND THE SPANISH CIVIL WAR (1936–1939)

ABSTRACT: The following paper will examine the attitudes of Yugoslav emigrants in North America towards the Spanish Civil War. The process of enlisting volunteers under the direction of representatives of the Yugoslav Communist Party, the departure of Yugoslavs from North America to Spain, and their participation in the war years will be examined. Furthermore, this paper will examine the involvement and ultimate fate of Yugoslav interbrigade workers following the conclusion of the Spanish Civil War. The study is based on an analysis of archival material stored in the Archives of Yugoslavia, memoirs, and relevant literature.

KEY WORDS: Spanish Civil War, North America, Canada, United States, Yugoslav emigrants, Yugoslav communists

The attitude of Yugoslav emigrants in North America towards the Spanish Civil War was influenced by a number of factors. Certainly, the direct influence came from the immediate American environment, i.e. as a result of the policies of the new homelands, the United States and Canada, but also from the attitudes that emerged within American public opinion. Immigration status, attitudes to the political reality of the old homeland, national affiliation, political and ideological orientation, and personal preferences added to the complex mosaic of factors that ultimately shaped publicly expressed attitudes and value interpretations of events in Spain. This relationship ranged from clearly articulated support to maintaining a neutral position to, to a much lesser extent, sympathy for the insurgents. Full support came from the ranks of Yugoslav communist organisations in North America. Yugoslav communists organised in national sections, Serbian, Croatian, Slovenian, made public appearances in support of the Spanish Republic, pointing out the danger of fascism and the far-reaching political consequences of the outcome of the war in Spain. As expected, when the process of collecting volunteers for Spain started, the Yugoslav communists in North America played a leading role within the Yugoslav emigrant corps in collecting and sending volunteers to the Spanish battlefield. Just over 150 Yugoslav expatriates, most of them Communist Party members, joined the international brigades that formed on Spanish soil. After the defeat of the Spanish Republic,

most of them returned to North America and continued their political work within the framework of guidelines coming from the Soviet Union. During the years of the Second World War, former Spanish fighters were involved in various ways, joining the US and Canadian army forces, participating in British military missions in occupied Yugoslavia, or providing political and humanitarian aid to the partisan movement and the new Yugoslavia. At the end of the war, several dozen "Spaniards" returned to the new Yugoslavia, which for some represented the realisation of political ideals, while for others it became a source of new challenges.